

فهرست آثار ابن سینا

نوشته محسن کدیور

۱

شیخ الرئيس ابوعلی حسین بن عبدالله سینا (۴۲۸-۳۷۰ هـ ق) یکی از نوابغ عالم، بزرگترین حکیم مشائی و از علمای طراز اول جهان اسلام است. با آنکه نزدیک به هزارسال از وفات این دانشمند عالی مقام ایرانی می گذرد، هنوز «برهان و الهیات شفا» و «اشارات» وی کتاب درسی مراتب عالیہ منطق و فلسفه در حوزه های علمیه به شمار می رود. استناد به آرا و اقوال شیخ الرئيس در اختلافات و معضلات فلسفی، سنت رایج کتب و مباحثات عقلی محسوب می شود. فهم صحیح اقوال و دیدگاههای بوعلی مایه افتخار اساتید فلسفه است. بزرگترین حکمای جهان اسلام همچون محقق طوسی و صدرالمتألهین شیرازی بر آثار او شرح و تعلیقه نگاشته اند. ابن سینا زبردست ترین شارح فلسفه ارسطویی است، و در این وادی صاحب ابتکارات و تفریرات نو و آثار منحصر به فردی است که در فلسفه یونانی سابقه نداشته است. نام بلند ابوعلی سینا، همواره بر تارک فلسفه و حکمت می درخشد و با وجود عظمت دوروش فلسفی دیگر در جهان اسلام، بویژه حکمت متعالیه، هنوز فلسفه سینایی بر اهمیت خود باقی است.

پیچیدگی مسائل فلسفی از يك سو، و بویژه نثر خاص و سنگین شیخ الرئیس از سوی دیگر، فهم دقیق مراد شیخ را در گرو تتبع کافی در آثار مختلف او و تأمل در جوانب گوناگون آن قرار می دهد. گاه رساله کوچکی از او رافع مشکلی از عبارت شفاست و گاهی احتمالات مختلف بخشی از اشارات با رساله مستقلی از وی متعین می شود. تقریرات مختلف در مباحث عقلی از نهایت اهمیت برخوردار است و شیخ در آثار فراوان خود، از این شیوه نیکو بهره بسیار برده است. از آنجا که کتب مشارب فلسفی دیگر همچون حکمة الاشراق و خصوصاً اسفار، ناظر بر آراء شیخ است، اشراف بر آراء شیخ الرئیس در فهم دیدگاههای فلسفی ایشان مؤثر است.

۲

کهن ترین مجموعه کتابشناختی مؤلفات ابن سینا سیرة الشیخ الرئیس (رساله سرگذشت) است که شاگرد و ندیم سراسر عمروی، ابو عبید جوزجانی، نوشته است.^۱ ابن القفطی (۵۶۳-۶۴۶ هـ ق) در اخبار العلماء باخبار الحکماء، ابن ابی اصیبه (۶۶۸-۵۹۵ هـ ق) در عیون الانباء فی طبقات الاطباء و شهر زوری (م ۴۸۹ هـ ق) در نزهة الارواح و روضة الافراح، همگی اطلاعات خود را از رساله جوزجانی گرفته اند.

فهرست فنی آثار شیخ در قرن اخیر با کار خاورشناس معروف، بروکلیمان، آغاز می شود^۲ و با فهرست عثمان ارگین ادامه می یابد.^۳ مؤلفات ابن سینا، نوشته الاب جورج شحاته قنواتی، قدمی بلند در این وادی است.^۴ جامع ترین و دقیق ترین فهرستی که تاکنون از آثار شیخ الرئیس منتشر شده است، فهرست نسخه های مصنفات ابن سینا تألیف آقای دکتر یحیی مهدوی است.^۵ اهمیت کار دکتر مهدوی تا آنجاست که هر متبّع آثار شیخ الرئیس به آن نیاز دارد. در فهرست دکتر مهدوی، تألیفات شیخ الرئیس به دو بخش اصلی تقسیم شده است: بخش اول، شامل آثار مسلم و نیز آثاری که نسبت آنها به شیخ محتمل است مجموعاً ۱۳۱ تألیف را در بردارد. بخش دوم مشتمل است بر آثار مشکوک و آنچه نسبت آن به شیخ مسلماً باطل است، و یا جزئی است از مصنفات او که با نامی دیگر، به شکل رساله ای مستقل به شمار آمده است. در این بخش ۱۱۱ اثر آورده شده است. فهرست دکتر مهدوی بر اساس مشهورترین نام کتب و رسائل، به ترتیب حروف الفبا مرتب شده است و دیگر نامهای تألیف پس از نام مشهور آورده شده است. در این فهرست اشاراتی کلی به محتوای هر کتاب، چند سطر از ابتدا و انتهای تألیف، بیان دقیق تقسیمات کتاب یا رساله و مشخصات کامل نسخ

رساله در کتابخانه‌های مختلف جهان ارائه شده است و بی‌شک مؤلف آن در این راه متحمل رنجی گران شده است. در مرحله بعد، مؤلف به مشخصات چاپهای مختلف کتاب یا رساله و نیز ترجمه‌ها، تلخیصها، شروح و حواشی کتاب یا رساله می‌پردازد. امتیاز بزرگ این کتاب دقتی است که در شناخت آثار صحیح الانتساب از آثار منحول و مشکوک و یا رسائلی که در واقع بخشی از آثار مفصل شیخ است به کار رفته است.^۶

۳

با وجود برگزاری هزاره تولد ابن سینا در ایران و انتشار بخش مهمی از آثار شیخ رئیس به این مناسبت در ایران و مصر^۷، هنوز تمامی آثار ابن سینا به طبع نرسیده است. با آنکه تمامی آثار اصلی شیخ^۸ منتشر شده است، اما دقت در آنها نشان می‌دهد که اکثر آنها محتاج تصحیح دقیق و تتبعی دوباره است. بعضی از رسائل چاپ شده، از نسخ خطی به مراتب اشتباه بیشتری دارند.^۹ عظیمترین اثر ابن سینا یعنی دائرة المعارف شفا نیازمند تصحیحی مجدد متناسب با عظمت محتوای خود است. در تحقیق و تصحیح آثار شیخ رئیس، هموطنان وی سهم اصلی ندارند، و محققین مصری در این عرصه پیشترند، هر چند بسیاری، تصحیح‌اتشان فاقد دقت لازم بوده است. در این میان، دقیق‌ترین تصحیح ارائه شده از مؤلفات شیخ را در المباحثات می‌توان دید.^{۱۰}

اهمیت مؤلفات ابن سینا انتشار مجموعه آثار وی را ضروری می‌سازد. در چنین مجموعه‌ای، رعایت نکات زیر پیشنهاد می‌شود: الف) کلیه مجلدات به زبان عربی یعنی زبان اصلی منتشر می‌شود و یک جلد به آثار فارسی شیخ اختصاص می‌یابد. ب) کلیه آثار، بدون شرح و حواشی دیگر علما چاپ می‌شود. ج) تصحیح دوباره و تجدید نظر در تحقیقات گذشته امری الزامی است که زیر نظر یک سر ویراستار علمی و با اشراف یک شورای علمی حاصل می‌شود. د) مجلدات مجموعه آثار بر اساس موضوع تنظیم می‌شود و چنین موضوعاتی را در بردارد: دائرة المعارف (منظور از دائرة المعارف آن دسته از کتب ابن سیناست که شامل منطق، ریاضیات، طبیعیات و الهیات و یا حداقل دو بخش از این چهار قسمت است.)؛ منطق؛ طبیعیات؛ ریاضیات؛ الهیات؛ علم النفس (نظر به اهمیت آن، جدا از دیگر بخشهای الهیات آورده‌ایم.)؛ حکمت عملی؛ تفسیر؛ طب؛ کیمیا؛ لغت؛ مکاتبات و مراسلات؛ و اشعار. ه) فهرس فنی، بویژه فهرست الفبایی اصطلاحات و موضوعات علمی و دیگر فهرس فنی آخرین جلد مجموعه را تشکیل می‌دهد؛ و) مطالب رسائل متفرقه شیخ با هم تطبیق شود؛ ز)

مقایسه و تطبیق بین آراء شیخ و فلاسفه پیشین بویژه حکمای یونان توسط شورایی علمی انجام گیرد.

نگاهی به مجموعه آثار فلاسفه بزرگ غرب، اعم از فلاسفه یونان، حکمای قرون وسطی و فلاسفه جدید^{۱۱}، و نیز ترجمه بعضی از این آثار به فارسی، مانند مجموعه آثار افلاطون و مجموعه آثار افلوطین^{۱۲} و همچنین کار به یادماندنی هانری کرین در انتشار مجموعه مصنفات شیخ اشراق^{۱۳}، همواره این آرزو را در دل هر طالب حکمت اسلامی می‌پروراند که روزی شاهد انتشار مجموعه آثار حکمای بزرگ اسلامی با روش و اسلوب علمی باشد. بی‌شک اولین قدم در راه تکیه بر فرهنگ خودی، ارائه روشمندانۀ آثار اصیل علمای طراز اول به عنوان ذخائر ملی است. آیا وقت عمل به این مهم فرا نرسیده است؟

۴

این مقاله در دو بخش تنظیم شده است: بخش اول فهرست آثار منتشر شده شیخ است و بخش دوم فهرست آثار مخطوط و صحیح الانتساب شیخ که هنوز به طبع نرسیده است. بخش اول نیز شامل سه فصل است: فصل اول مجموعه‌های منتشر شده از رسائل شیخ را در بردارد؛ در فصل دوم آثار منتشر شده از شیخ آورده شده است و در فصل سوم به آثار مشکوک منتشر شده اشاره کرده‌ایم.

در تمامی بخشها و فصول، به استثنای فصل مجموعه‌ها که ترتیب زمان نشر را رعایت کرده‌ایم، فهرست مؤلفات، به ترتیب الفبایی و بر اساس مشهورترین نام کتاب یا رساله تنظیم شده است. البته به نامهای دیگر مؤلفات نیز اشاره کرده‌ایم. در تمییز اثر مشکوک از مسلم الانتساب، و مشخصات آثار منتشر شده شیخ قبل از ۱۳۳۳ هـ.ش، بویژه در اروپا، و نیز تعیین مشهورترین نام تألیف در آثاری که چند نام دارند، پژوهش گسترده دکتر یحیی مهدوی را اساس قرار دادیم^{۱۴}. مشخصات آثار منتشر شده از شیخ در سالهای پس از ۱۳۳۳ هـ.ش، در این مقاله، تکمله‌ای است بر کتاب یاد شده. پس از ذکر عنوان، به مشخصات چاپهای مختلف به ترتیب زمانی، زمان نشر، مکان نشر، محقق، ناشر و مجموعه‌ای که رساله در ضمن آن منتشر شده است، اشاره کرده‌ایم. مراد از چاپ در این مقاله، اعم از چاپ سنگی است، هر چند موارد چاپ سنگی بسیار اندک است. چاپهای حروفی نیز اعم از طبعهای محقق و مصحح و غیر آن است. در مورد آثار مشکوک منتشر شده، علاوه بر مشخصات یاد شده، دلایل عدم صحت انتساب نیز ذکر شده است. در معرفی آثار مخطوط، از ذکر مشخصات نسخ پرهیز

کرده‌ایم و تنها آثار مسلم‌الانتساب را در این بخش آورده‌ایم. آن دسته از آثار شیخ را که در خارج از ایران به طبع رسیده است و در ایران تجدیدچاپ نشده است، با علامت (*) مشخص کرده‌ایم. تفکیک آثار منتشر شده در ایران از آثار طبع شده در خارج از ایران از آن روست که صاحب همّتی در نخستین گام به تجدیدچاپ آثار منتشر شده شیخ، در خارج از ایران، اقدام کند. ذکر این نکته لازم است که در این فهرست به ترجمه، تلخیص، شرح و تعلیقه بر آثار شیخ هیچ اشاره‌ای نشده است. هدف اصلی فهرست متون اصلی تألیفات ابن سیناست. در فصل اول مشخصات دوازده مجموعه منتشر شده از رسائل شیخ خواهد آمد. فصل دوم حاوی مشخصات ۶۹ کتاب یا رساله معتبر منتشر شده از آثار شیخ رئیس است. فصل سوم مشتمل بر ۱۹ رساله مشکوک است که به نام ابن سینا منتشر شده است. در بخش دوم ۶۶ رساله معتبر مخطوط شیخ که هنوز مطلقاً طبع نشده است معرفی می‌شود. با افزودن ۶۹ اثر معتبر منتشر شده بر ۶۶ اثر مخطوط معتبر، عدد ۱۳۵ به دست می‌آید که چهار اثر بیش از تعداد آثاری است که دکتر مهدوی به دست داده است. این تفاوت به سبب آن است که چهار اثر شیخ رئیس را هم در بخش مخطوط و هم در بخش آثار منتشر شده ذکر کرده‌ایم، چرا که بخشی از آنها چاپ شده و بخشی دیگر هنوز مخطوط است. این آثار عبارتند از: ۱. اجوبه شیخ رئیس لابی سعید ابی‌الخیر؛ ۲. تفسیر بعض سور القرآن؛ ۳. الرقع؛ ۴. الحکمة العروضية.

اگرچه در زمینه آثار منتشر شده ابن سینا، تحقیقاتی در بعضی از نشریات و نیز دائرةالمعارفها انجام گرفته است، اما توجه به بعضی کاستیها و نیز آثار جدید انتشار شیخ لزوم تحقیقی مجدد در این زمینه را نشان می‌دهد.^{۱۵} تحقیقی که بیشک بر پژوهشهای گذشته استوار است. تذکر کاستیها و خطاهای نگارنده سبب مزید امتنان است.

بخش اول: آثار منتشر شده ابن سینا

فصل اول: مجموعه‌های منتشر شده از رسائل شیخ رئیس

به طور کلی ۱۲ مجموعه از رسائل شیخ منتشر شده است. مراد ما از مجموعه کتابی است که حاوی حداقل متن اصلی سه رساله منسوب به ابن سینا باشد. این فصل را به ترتیب تاریخ انتشار تنظیم کرده‌ایم. در فصول آتی به کرات به این مجموعه‌ها استناد خواهیم کرد. در این فصل نام رسائل و تعداد آنها را آنچنانکه گردآورندگان مجموعه‌ها ذکر کرده‌اند آورده‌ایم و از

اشاره به نام مشهور یا دیگر نامه‌های رساله پرهیز کرده‌ایم. این مشخصات را به دو فصل آتی موکول نموده‌ایم.

۱. رسائل عرفانی ابن سینا. گردآوری همراه با ترجمه آزاد فرانسوی، م. ا. ف. مهران از ۱۸۸۹ تا ۱۸۹۹ م، لیدن، در چهار جزء. این مجموعه شامل رسائل زیر است: ۱. رساله حی بن یقظان؛ ۲. الانماط الثلاثة من الاشارات والتنبیها؛ ۳. رساله الطیر؛ ۴. رساله فی ماهیه العشق؛ ۵. رساله فی ماهیه الصلوة؛ ۶. رساله فی معنی الزیارة؛ ۷. رساله فی رفع الغم من الموت؛ ۸. رساله القدر.

۲. تسع رسائل فی الحکمة والطبیعیات. قسطنطنیه ۱۲۹۸ هـ ق (تجدیدچاپ در هند، ۱۳۱۸ هـ ق؛ تجدیدچاپ در قاهره، ۱۳۲۶ هـ ق). این مجموعه مشتمل بر شرح حال ابن سینا و قصیده عینیّه منقول از ابن خلکان و ۹ رساله دیگر منسوب به شیخ است که عبارتند از: ۱. عیون الحکمة (طبیعیات)؛ ۲. جوهر الاجرام السماویة؛ ۳. القوی الانسانیة و ادراکاتها؛ ۴. الحدود؛ ۵. تقاسیم الحکمة؛ ۶. اثبات النبوات و تأویل رموزهم؛ ۷. النیر وزیة؛ ۸. العهد؛ ۹. الاخلاق؛ ۱۰. قصه سلمان و ابسال (ترجمه حنین بن اسحاق من اللغة اليونانية). رساله اخیر در طبع هند و قاهره حذف شده است.

۳. [الرسائل]. مجموعه ۱۴ رساله ابن سینا در حاشیه شرح الهدایة الاثیریة، صدرالمتألهین شیرازی، تهران، چاپ سنگی ۱۳۱۳ هـ ق. این مجموعه به خط میرزا عبدالکریم شریف شیرازی و شامل رسائل زیر است: ۱. اسئلة الشیخ ابی سعیدین ابی الخیر عن الشیخ الرئیس مع اجوبتها؛ ۲. تفسیر آیه الدخان؛ ۳. تفسیر سورة التوحید؛ ۴. تفسیر سورة الفلق؛ ۵. تفسیر سورة الناس؛ ۶. اسئلة بهمینهار عن الشیخ مع اجوبتها؛ ۷. اسئلة عن الشیخ مع اجوبتها؛ ۸. رساله معرفة الاشياء؛ ۹. رساله فی سر القدر فی جواب سؤال بعض الناس؛ ۱۰. رساله فی الاخلاق؛ ۱۱. رساله فی العهد؛ ۱۲. رساله فی القوی الانسانیة؛ ۱۳. رساله فی السحر والطلسمات و غیرهما و بیان حقیقه کل واحد منها؛ ۱۴. مسائل اربعة فی امر المعاد.

۴. مجموعه الرسائل. قاهره ۱۳۲۸ هـ ق. این مجموعه محتوی چند رساله، از جمله ۷ رساله از ابن سیناست: ۱. الاخلاق؛ ۲. العهد؛ ۳. القوی الانسانیة و ادراکاتها؛ ۴. اقسام العلوم العقلیة؛ ۵. سر القدر؛ ۶. المبدأ والمعاد (۴ مسأله)؛ ۷. بیان جوهر النفس (جوهر الاجرام السماویة).

۵. جامع البدایع. قاهره ۱۳۳۵ هـ ق. این مجموعه شامل رساله‌های زیر است: ۱. فی الصلوة؛ ۲. تفسیر الصمدیة؛ ۳. تفسیر المعوذتین؛ ۴. کیفیة الزیارة؛ ۵. رفع الغم من الموت؛

٦. القضاء والقدر؛ ٧. العشق؛ ٨. حتى بن يقظان؛ ٩. الطير؛ ١٠. اجوبة على مسائل ابن الريحان البيروني؛ ١١. علة قيام الارض في وسط السماء.
٦. مجموعة رسائل الشيخ الرئيس. به كوشش عبدالله بن احمد العلوي، حيدرآباد دكن، ١٣٥٣ هـ.ق. اين مجموعه شامل رسائل زير است: ١. الفعل والانفعال (الفيض الالهي)؛ ٢. العرشية (حقائق علم التوحيد)؛ ٣. تحصيل السعادة؛ في الموسيقى؛ ٥. في الحث على الذكر؛ ٧. سر القدر؛ ٨. اسباب الرد والبرق.
٧. كنوز الفوائد. تأليف ملاعباس على كيوان قزويني، طهران ١٣٠٨ ش، چاپ سنگي. در اين كتاب ٥ رساله عربي و دو رساله فارسي آمده است. از جمله ٣ رساله ذيل از شيخ الرئيس: ص ١٧١-١٥٦. ١. تفسير فواتح السور؛ ٢. كلام في الخلوة والحث على تصفية الباطن؛ ٣. سوالات عشر.
٨. بيوك ترك فيلوزوف و طب استادي ابن سينا شخصيتي و اثر لري حقهنده تدقيق. به خط لاتيني استانبول ١٩٣٧، متن عربي همراه با ترجمه تركي سه رساله ذيل آمده است: ١. حتى بن يقظان؛ ٢. كتب الشيخ الرئيس ابو على سينا رحمه الله الى الشريف ابى الحسين على بن ابى الحسين (مقالة تشتمل على احكام الادوية القلبية)؛ ٣. رساله في ماهية الحزن و اسبابه.
٩. ارسطو عند العرب. ج ١، عبدالرحمن بدوي، قاهره ١٩٤٧ م. شامل آثارى از ابن سينا به شرح ذيل: الف. بخشهايي از كتاب الانصاف (١. شرح مقالة اللام من كتاب ما بعد الطبيعة لارسطو؛ ٢. تفسير كتاب اثولوجيا؛ ٣. التعليقات على حواشي كتاب النفس لارسطو)؛ ب. قسمت اعظم كتاب المباحث؛ ج. رساله العهد؛ د. اختلاف الناس في امر النفس و امر العقل. ١٠. احوال النفس او المعاد الاصغر و ثلاث رسائل آخر. به كوشش دكتور احمد فؤاد الاهواني، قاهره ١٩٥٢. كتاب حاضر شامل رسائل زير است: ١. النفس على طريقة الدليل والبرهان؛ ٢. مبحث عن قوى النفسانية؛ ٣. معرفة النفس الناطقة و احوالها؛ ٤. رساله في الكلام على النفس الناطقة.
١١. رسائل ابن سينا. به اهتمام حلمي ضياء اولكن، استانبول ١٩٥٣ م. دانشكده ادبيات دانشگاه استانبول. اين رسائل در سه جلد طبع شده است. جلد اول شامل دو رساله است: ١. عيون الحكمة؛ ٢. رساله في رد ابى الفرج بن طبيب. جلد دوم شامل دوازده رساله است: ١. جواب ست عشرة مسألة لابي ريحان؛ ٢. اجوبة مسائل سأل عنها ابوريحان؛ ٣. مكاتبة لابي على سينا في جواب ابى سعيد ابى الخير؛ ٤. رساله في الانتفاء مما نسب اليه في الخطب؛ ٥. خمسة رقع كتبها الشيخ الرئيس؛ ٦. رساله في ابطال احكام النجوم؛ ٧. مسائل عن

احوال الروح (الجواب لابن مسكويه)؛ ۸. المعاودة في امر النفس؛ ۹. اجوبة عن عشر مسائل؛ ۱۰. كتاب الفرق بين الروح والنفس وقوى النفس و ماهية النفس (لقسطنطين لوقا)؛ ۱۱. رسالة في النفس وبقائها و معادها؛ ۱۲. رسالة لبعض المتكلمين الى الشيخ فاجابهم. جلد سوم شامل رساله في ماهية العشق است.

۱۲. رسائل ابن سینا. انتشارات بيدار، قم ۱۴۰۰ هـ ق. این مجموعه شامل ۲۴ رساله است؛ ۱. عيون الحكمة؛ ۲. الحدود؛ ۳. حتى بن يقظان؛ ۴. هدية الرئيس للامير في القوى النفسانية؛ ۵. الفعل والانفعال؛ ۶. اسباب الرعد؛ ۷. سر القدر؛ ۸. العرشية في التوحيد؛ ۹. اسعادة و ذكر الحجج على جوهرية النفس؛ ۱۰. الحث على الذكر؛ ۱۱. الموسيقى؛ ۱۲. ماهية الصلوة؛ ۱۳. تفسير سورة التوحيد؛ ۱۴. تفسير سورة الفلق؛ ۱۵. تفسير سورة الناس؛ ۱۶. سبب اجابة الدعاء و كيفية الزيارة؛ ۱۷. الشفاء من خوف الموت؛ ۱۸. القضاء والقدر (مناظرة الشيخ مع القدری)؛ ۱۹. العشق؛ ۲۰. الطير؛ ۲۱. الاجوبة عن مسائل ابي الريحان البيروني؛ ۲۲. علّة قيام الارض وسط السماء؛ ۲۳. رسالة بعض الافاضل الى علماء مدينة السلام؛ ۲۴. اعتراضات ابي ريحان على اجوبة ابن سینا و اجوبة ابي عبدالله المعصومي^{۱۶}.

فصل دوم: فهرست آثار منتشر شده شیخ الرئيس

در این فصل مجموعاً به ۶۹ کتاب یا رساله معتبر از شیخ الرئيس اشاره می شود. مراد از معتبر آثار مسلم و نیز تألیفاتی است که نسبت آنها به شیخ محتمل است.

* ۱. الآلات الرصدية (الطريق الذي أثره على سائر الطرق...)، همراه با شرح و ترجمه آلمانی، ۱۹۲۷ م، ویدمن^{۱۷}.

* ۲. ابطال احكام النجوم (في الرد على المنجمين، رسالة في ابطال احكام النجوم). استانبول ۱۹۵۳ م؛ رسائل جلد ۲، ص ۴۹ تا ۶۷.

* ۳. اثبات النبوة (في ازالة الشكوك في النبوة و تأويل رموزهم و امثالهم، في النبوة). الف. قسطنطنیه ۱۲۹۸ هـ ق (تجدیدچاپ در هند ۱۳۱۸ هـ ق قاهره ۱۳۲۶ ق) تسع رسائل؛ ب. بیروت ۱۹۶۸ م، تحقیق و تقدیم: میشال مروره، دارالنهار للنشر.

۴. اجوبة الشيخ الرئيس ابي على سینا الى ابي سعيد بن ابي الخير. در مجموعه ها و نسخ آثار شیخ الرئيس، سؤالات شیخ ابوسعید ابوالخیر از شیخ الرئيس و جوابهای شیخ به آنها به

طور متفرق ثبت شده است. تعداد این سؤالات و جوابها به ده می‌رسد. نیمی از این پرسش و پاسخها هنوز مخطوط است.

۴-۱. حصول علم و حکمة الف. نامه دانشوران ناصری، جلد ۱، ص ۷۲. تهران ۱۲۹۶ هـ
ق؛ ب. مقدمه نجاه، به کوشش محیی‌الدین صبری الکردی، ص ۱۱ تا ۱۵، قاهره ۱۳۳۱ هـ
ق؛ ج. رسائل ابن سینا، جلد ۲، ص ۳۷ تا ۳۹ به نام مکتوب ابی سعید الی الشیخ و جوابه،
استانبول ۱۹۵۳ م.

۴-۲. سبب اجابة الدعاء و كيفية الزيارة و تأثيرها (اجابة الدعوات، الزيارة، كيفية الزيارة،
معنی الزيارة). الف. رسائل، مهران، لیدن ۱۸۹۴ م؛ ب. حاشیه شرح الهدایة الاثریة، چاپ
سنگی، تهران ۱۳۱۳ هـ ق؛ ج. جامع البدایع، قاهره ۱۳۳۵ هـ ق؛ د. رسائل، بیدار، قم ۱۴۰۰
هـ ق. رساله شانزدهم (افست از جامع البدایع).

۴-۳. سر القدر (معنی قول الصوفیة: «من عرف سر القدر فقد احده»). الف. حاشیه
شرح الهدایة الاثریة، چاپ سنگی، تهران ۱۳۱۳ هـ ق، ص ۳۳۰ تا ۳۳۳؛ ب.
مجموعه الرسائل. قاهره ۱۳۲۸ هـ ق. ج. مجموعه رسائل، حیدرآباد ۱۳۵۳ هـ ق؛ د. رسائل،
بیدار، قم ۱۴۰۰ هـ ق، رساله هفتم (افست از مجموعه حیدرآباد).

* ۴-۴. الارشاد (الزهد). استانبول ۱۹۵۳ م. رسائل، جلد ۲، ص ۳۹ تا ۴۳، تحت عنوان:
«کتب الشیخ ابوسعید بن ابی الخیر الی الشیخ الرئیس».

* ۵-۴. المعاودة فی امر النفس (ممکن الوجود). استانبول ۱۹۵۳ م، رسائل جلد ۲، ص
۷۰ تا ۷۲، تحت عنوان «رسالة الی ابی عبید الجوزجانی وصلت المسئلة والمعاودة فی
امر النفس». با آنکه در عنوان رساله نام ابوعبید جوزجانی آمده است، اما مخاطب نامه
ابوسعید ابوالخیر است.^{۱۸}

۵. الاجوبة عن مسائل ابی ریحان البیرونی انقدها الیه من خوارزم (الرسالة الی
ابی ریحان البیرونی، جواب مسائل البیرونی).

این رساله شامل هجده پرسش و پاسخ است. ده مسأله آن نقد و اعتراضاتی است که
ابوریحان بیرونی بر کتاب السماء والعالم ارسطو وارد کرده است و شیخ الرئیس پاسخ گفته
است. هشت مسأله دیگر اشکالاتی از ابوریحان، همراه با پاسخهایی از ابن سیناست. اکثر
این مباحث، سؤالات و جوابهای طبیعی و ریاضی و بقیه فلسفی است.

الف. جامع البدایع، قاهره ۱۳۳۵ هـ ق. ص ۱۱۹ تا ۱۵۱؛ ب. رسائل، جلد ۲، استانبول
۱۹۵۳ م؛ ج. رسائل، انتشارات بیدار، قم ۱۴۰۰ هـ ق، مسئله ۲۱ (افست از جامع البدایع).
در خلال بحثها، کار اندکی به خشونت می‌کشد. بوعلی به اعتراضات مجدد ابوریحان

پاسخ نمی‌دهد. شاگرد بوعلی، ابو عبدالله معصومی (فقیه معصومی) از طرف استاد به اعتراضات ابوریحان پاسخ می‌دهد. الف. اعتراضات ابوریحان علی اجوبه ابن سینا و اجوبه ابی عبدالله المعصومی، تصحیح مهدی محقق، تهران ۱۳۵۲ هـ ش؛ ب. رسائل، انتشارات بیدار، قم ۱۴۰۰ هـ ق، رساله ۲۴ (افست از تحقیق دکتر مهدی محقق).

* ۶. الاجوبه عن مسائل ابی‌ریحان البیرونی (جواب ست عشر مسأله ابی‌ریحان). استانبول ۱۹۵۳ م؛ رسائل، جلد ۲، رساله دوم.

این شانزده سؤال و جواب با هجده سؤال و جواب قبل تفاوت دارد^{۱۹}. به نظر دکتر یحیی مهدوی «قنوتی قسمتی از سؤال و جوابهای مباحثه پنجم المباحثات را زیر عنوان فوق آورده است. ظاهراً منشأ این اشتباه نیز نسخه احمد... است. در بعضی از نسخ فهرست آثار شیخ عیون الانباء، عده سؤال و جوابهایی که بین بیرونی و شیخ مبادله شده است یک بار ۱۰، و یک بار ۱۶ ثبت کرده‌اند... به هر تقدیر مستبعد نیست که بین ابوریحان و شیخ رئیس بیش از یک بار مراسلاتی رد و بدل شده باشد»^{۲۰}. استاد شهید مرتضی مطهری (ره) می‌نویسد: معلوم نیست مدرک این مجموعه چیست^{۲۱}. در پایان جلد دوم این رساله منابع و مشخصات نسخ این رسائل در ۱۲ صفحه آورده شده است. از جمله برای رساله ۱۶ مسئله ابی‌ریحان و شیخ، مشخصات ۱۲ نسخه مختلف از جمله ۴ نسخه ایا صوفیا ذکر شده است^{۲۲}.

مرحوم استاد مطهری پس از نقل استدلال دکتر مهدوی نتیجه می‌گیرد: «گرچه اثبات اینکه این شانزده مسئله از مسائلی است که بین ابوریحان و بوعلی مبادله شده است آسان نیست، اما به طور قطع هم نمی‌توان آن را منتفی دانست. بودن در المباحثات دلیل عدم نمی‌شود، زیرا اگرچه کتاب المباحثات غالباً سؤال و جوابهایی است که میان شیخ و شاگرد معروفش، بهمنیار رد و بدل شده است، ولی منحصر به آنها نیست... ثانیاً... همه آن شانزده مسئله در المباحثات نیامده است. فقط شش مسئله از این شانزده مسئله در المباحثات به طور متفرق آمده است... اینجا احتمال دیگری پدید می‌آید و آن اینکه این شانزده مسئله از سؤال و جوابهایی باشد که بین ابوریحان و ابو عبدالله معصومی مبادله شده است و معصومی بر اساس میانی استادش پاسخ گفته است»^{۲۳}.

با مراجعه به رساله «اعتراضات ابی‌ریحان علی اجوبه ابن سینا و اجوبه ابی عبدالله المعصومی»^{۲۴}، روشن می‌شود که احتمال اخیر مرحوم استاد مطهری را نمی‌توان پذیرفت، مگر اینکه سؤال و جوابهای بیرونی و معصومی منحصر در این رساله نباشد، که این نیز مستبعد است.

* ۷. الاجوبه عن المسائل العشرة (مسائل عشرة، جواب مسائل عشرة). استانبول ۱۹۵۳

- م. رسائل، جلد ۲، ص ۷۶ تا ۸۲، تحت عنوان «رسالة اجوبية عن عشر مسائل»^{۲۵}.
- * ۸. الاجوبية عن المسائل (جوهرية النار). استانبول ۱۹۵۳ م. رسائل، جلد ۲، ص ۷۳ تا ۷۵، تحت عنوان «رسالة في جواب المسائل».
- * ۹. الاجوبية عن المسائل العشرينية (عشرون مسئلة في المنطق، المسائل الغريبة). به تصحيح محمدتقی دانش پزوه. رساله چهارم در كتاب «منطق و مباحث الفاظ» (مجموعه متون و مقالات تحقيقي) به اهتمام مهدي محقق و توشي هيکوايزوتسو، موسسه مطالعات اسلامي دانشگاه مگ گيل، شعبه تهران، ۱۳۵۳ هـ. ش. ص ۷۹ تا ۱۰۱.
- * ۱۰. اختلاف الناس في امر النفس و امر العقل (رسالة الشيخ ابي علي الي الكيا الجليل ابي جعفر محمد بن الحسين بن المرزبان - امر النفس و امر العقل). قاهره ۱۹۴۷ م، به تصحيح عبدالرحمن بدوي. همچنين در كتاب ارسطو عند العرب، ص ۱۱۹ تا ۱۲۲؛ قم ۱۴۱۳، المباحثات با تحقيق و تعليق محسن بيدارفر، بخش ملحقات قم، ۱۴۱۳ ص ۳۷۱-۳۷۵.
۱۱. الاخلاق (علم الاخلاق). الف. تسع رسائل، قسطنطينية ۱۲۹۸ هـ ق. در اين كتاب رساله الاخلاق يا قسمتي از رساله العهد درهم شده است. رساله الاخلاق را مي بايد از خلال صفحات ۱۰۰ تا ۱۰۵ و نيز ۱۰۷ و ۱۰۸ به دست آورد؛^{۲۶} ب. حاشيه شرح الهداية الاثيرية، تهران ۱۳۱۳ هـ ق. ص ۳۳۴؛ ج. مجموعه الرسائل، قاهره ۱۳۳۸ هـ ق.
- * ۱۲. الادوية القلبية (احكام الادوية القلبية). استانبول ۱۹۳۷ م.^{۲۷}
- * ۱۳. ارجوزة في الطب. الف. کلکته ۱۸۲۹ م، به اهتمام عبدالمجيد؛ ب. لکهنو ۱۲۶۱ هـ ق، با شرح ابن رشد؛ ج. پاریس ۱۹۵۶ م. طبع متن همراه با ترجمه فرانسوي و لاتيني به کوشش هانري ژاويه و عبدالقادر نورالدين.^{۲۸}
۱۴. ارجوزة في علم المنطق (الرجز المنطقي، القصيدة المزدوجة، ميزان النظر، القصيدة المصرعه). الف. بُن ۱۸۳۶ م، به اهتمام شمولدرس؛^{۲۹} ب. قاهره ۱۹۱۰ م. العقيدة المزدوجة في المنطق المشرقيين؛ ج. تهران، مکتبه الجعفري، بي تا، (افست از طبع قاهره).
۱۵. ارجوزة في المجربات. طبع شده در «كتاب الخزائن» ملا احمد نراقي، به تصحيح و تحقيق حسن حسن زاده آملی، علی اکبر غفاری، انتشارات علمیه اسلامیه، تهران. ۱۳۸ هـ ق. ص ۱۲۶ تا ۱۳۰. مرحوم نراقي در مقدمه آن آورده اند: «فائدة: شيخ الرئيس ابو علي سينا مجرباتي چند از خود را به نظم آورده است که خود آنها را به تجربه رسانيده و به رشته نظم کشيده...»
۱۶. اسباب حدوث الحروف (في معرفة حدود الحروف، مخارج الحروف،

مخارج الصوت). الف. قاهره ۱۳۳۲ هـ ق، در ۲۰ صفحه؛ ب. تهران ۱۳۳۲ هـ ش، انتشارات دانشگاه تهران، به اهتمام دکتر پرویز ناتل خانلری (چاپ دوم: تهران ۱۳۴۸ هـ ش، بنیاد فرهنگ).

۱۷. اسباب الرعد والبرق (بیان اسباب... ذکر اسباب... فی ذکر...). الف. مجموعه رسائل، حیدرآباد، ۱۳۵۳ هـ ق؛ ب. رسائل، قم ۱۴۰۰ هـ ق، بیدار، رساله ششم (افست طبع حیدرآباد).

۱۸. الاشارات والتنبيهات. الف. لیدن ۱۸۹۲ م، به اهتمام یعقوب فرجه^{۳۰}، همراه با ترجمه فرانسوی؛ ب. لیدن ۱۸۹۱، رسائل عرفانی، مهران، سه نمط آخر؛ ج. متن و شروع آن مکرر در تهران، استانبول و... منتشر شده است، از جمله: تهران ۱۲۸۱ هـ ق؛ استانبول ۱۲۹۰ هـ ق؛ مصر ۱۲۸۲ هـ ق؛ د. قاهره ۱۹۶۰-۱۹۵۷ م. به کوشش سلیمان دینا، در سه جلد (۴ بخش) همراه با شرح محقق طوسی؛ هـ. تهران ۱۳۳۹، با عنوان التنبيهات والاشارات به انضمام لباب الاشارات فخررازی، به اهتمام محمود شهابی، انتشارات دانشگاه تهران؛ و. طبیعیات والهیات اشارات با دو شرح محقق طوسی و فخررازی به تصحیح عبدالجواد خلف در ۱۳۲۵ هـ ق. در مصر منتشر شد. این کتاب در سال ۱۴۰۴ هـ ق. در یک مجلد بزرگ، توسط کتابخانه آیت الله نجفی مرعشی در قم تجدید چاپ شد؛ ز. الاشارات والتنبيهات، با شرح محقق طوسی و شرح الشرح قطب الدین رازی، به تصحیح محمدرضا خاتمی، تهران ۱۳۷۷ هـ ق، در ۳ جلد. تجدید چاپ در تهران، ۱۴۰۳ هـ ق.

۱۹. اشعار فارسی و عربی. اشعار فارسی منسوب به ابن سینا جمعاً بیست و دو قطعه و رباعی و تعداد ابیات آنها مجموعاً شصت و پنج تاست، که از جمله در تذکره آشکده، تذکره محمداصادق ناظم تبریزی، مجمع الفصحاء، ریاض الکافین هدایت، مجالس المؤمنین قاضی نورالله شوشتری، نامه دانشوران و غیره آمده است. نخستین بار خاورشناس آلمانی هرمان اته در ۱۸۷۵ م، ۱۵ قطعه اشعار فارسی ابن سینا را منتشر کرد^{۳۱} و سعید نفیسی ۴۳ قطعه دیگر آنها را در پورسینا ارائه کرد^{۳۲}. همو تمام این اشعار را از تذکره ها و سفائن و کتب مختلف گردآوری کرده و در شماره ۱۲ از سال چهارم مجله مهر، در مقاله «آثار فارسی ابن سینا» نقل کرده است.^{۳۳} البته در انتساب صحیح بعضی از این اشعار به شیخ الرئیس، جای تأمل است.

اشعار عربی ابن سینا گذشته از طبقات الاطباء ابن ابی اصیبه (ج ۲ ص ۱۸-۱۰)، در ابتدای کتاب العقیده المزدوجه فی المنطق و منطق المشرقیین، قاهره ۱۹۱۰ م. (افست در تهران، بی تا، مکتبه الجعفری التبریزی) منتشر شده است.

- * ۲۰. الاضحوية في المعاد (المعاد). قاهره ۱۹۴۹ م، به تصحيح سليمان دينا.
- * ۲۱. اقسام العلوم العقلية (اقسام الحكمة، تقاسيم الحكمة). الف. مصر ۱۳۲۸ هـ ق، مجموعه الرسائل؛ ب. قسطنطينية ۱۲۹۸ هـ ق (تجديد چاپ در هند ۱۳۱۸ هـ ق قاهره ۱۳۲۶ هـ ق) تسع رسائل؛ ج. لكهنو ۱۹۰۶ م. در ذيل المفصل زمخشری.
- * ۲۲. امر مستور الصنعة (الاكسير، الكيمياء، في الصنعة). استانبول ۱۹۵۳ م، به كوشش احمد آتش، با نام «رسالة في الاكسير».
- * ۲۳. الانصاف (الانتصاف) الانصاف از جمله بزرگترین کتب شیخ بود و در آن پس از تحقیق در اقوال مشرقیین (شارحان کتب ارسطو در بغداد و ممالک شرقی) و مغربیین (شارحان کتب ارسطو در اسکندریه و سائر مراکز زبان یونانی) در شرح حکمت ارسطو، به انصاف میان آنها پرداخته است. از این کتاب تنها قسمتهایی ناچیز باقی مانده است که هر سه قسمت را عبدالرحمن بدوی در جلد اول کتاب ارسطو عند العرب، قاهره ۱۹۴۷، منتشر کرده است.
- ۱-۲۳. شرح مقالة اللام من كتاب مابعدالطبیعه لارسطو.
- ۲-۲۳. تفسیر کتاب اثولوجیا.
- ۳-۲۳. التعليقات علی حواشی کتاب النفس لارسطو.
- * ۲۴. الانتفاء عما نسب اليه من معارضة القرآن (الاعتذار فيما نسبت اليه من الخطب، رسالة الى الصديق في ابطال ما نسبت اليه في الخطب). استانبول ۱۹۵۳ م، رسائل، جلد ۲، ص ۴۱ تا ۴۳.
۲۵. تحصيل السعادة وتعريف بالحجج العشرة (في السعادة، الحجج العشرة في جوهرية نفس الانسان، في النفس وما تضير اليه، المعاد الاصغر). الف. مجموعه رسائل، حیدرآباد ۱۳۵۳ هـ ق؛ ب. رسائل انتشارات بيدار، قم ۱۴۰۰ هـ ق. رساله نهم (افست از طبع حیدرآباد).
۲۶. تعقب الموضوع الجدلي. به اهتمام محمدتقی دانش پزوه در کتاب منطق و مباحث الفاظ (مجموعه متون و مقالات تحقیقی)، به اهتمام مهدی محقق و توشی هیکوایزوتسو، مؤسسه مطالعات دانشگاه مک گیل کانادا شعبه تهران، تهران ۱۳۵۳ هـ ش، ص ۶۰ تا ۷۸.
۲۷. التعليقات. تصحيح و تحقيق و تقديم از عبدالرحمن بدوی، مصر ۱۹۷۲ م. تجديد چاپ در قم ۱۴۰۴، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۲۸. تفسیر بعض سور القرآن
- ۱-۲۸. تفسیر سورة الاخلاص (التوحيد، الصمدية)؛

۲۸-۲. تفسیر المعوِّذتین (الفلق والناس).

الف. تهران ۱۳۱۳ هـ ق، چاپ سنگی، در حاشیه شرح الهدایة الاثیریة، ص ۲۹۹ تا ۳۲۰؛ ب. دهلی ۱۳۱۱ هـ ق؛ ج. جامع البیدایع، قاهره ۱۳۳۵ هـ ق؛ د. رسائل، قم ۱۴۰۰، انتشارات بیدار. (افست از جامع البیدایع)، رساله ۱۳ و ۱۴ و ۱۵.

۲۸-۳. تفسیر قوله تعالی: «ثم استوی الی السماء وهی دُخان» (تهران ۱۳۱۲ هـ ق، چاپ سنگی در حاشیه شرح الهدایة الاثیریة، ص ۲۹۶ تا ۲۹۸).

۲۹. الجمل من الادلة المحققة لبقاء النفس الناطقة (بقاء النفس الناطقة، سبعة من المقایس المنطقية، النفس الناطقة). کرمانشاهان ۱۳۳۲، به اهتمام داناسرشت.

* ۳۰. جوهر الاجرام السماویة (الاجرام العلویة، بیان الجوهر النفس، تعریف الرأی المحصل الذی حتمت علیه رویة الاقدمین، معرفة الاجرام السماویة). الف. تسع رسائل، قسطنطنیه ۱۲۹۸ هـ ق (افست در هند ۱۳۱۸ هـ ق، افست در قاهره ۱۳۲۶ هـ ق)؛ ب. قاهره ۱۳۲۸ هـ ق، مجموعه الرسائل، با نام «بیان الجواهر النفس».

۳۱. الحث علی الاشتغال بالذکر (فی الخلوة والذکر والحث علی تصفیه الباطن). الف. مجموعه رسائل، حیدرآباد ۱۳۵۳ هـ ق؛ ب. تهران، بی تا، مجموعه کیوان (ثمر الحیوة)، ص ۱۶۰؛ ج. رسائل، انتشارات بیدار، قم ۱۴۰۰ هـ ق، رساله دهم (افست از طبع حیدرآباد).

۳۲. الحدود (الحدود والرسم). الف. تسع رسائل، قسطنطنیه ۱۲۹۸ هـ ق (افست در هند ۱۳۱۸ هـ ق. افست در قاهره ۱۳۲۶ هـ ق)؛ ب. قاهره ۱۹۶۳ م. حقیقت و ترجمه و علقت علیه املیه ماریه جواشن، منشورات المعهد العلمی الفرنسی للآثار الشرقیة بالقاهره. متن اخیر دوبار در ایران تجدید چاپ شده است: ۱. تهران ۱۳۵۸ هـ ش، توسط مهدی فولادوند، همراه با ترجمه؛ ۲. رسائل، انتشارات بیدار، قم ۱۴۰۰، رساله دوم.

* ۳۳. الحزن و اسبابه (ماهیه الحزن). استانبول ۱۹۳۷ م.

۳۴. حقائق علم التوحید (العرشیة، الحکمة العرشیه، معرفة الله و صفاته و افعاله). الف. مجموعه رسائل، حیدرآباد ۱۳۵۳ هـ ق؛ ب. رسائل، انتشارات بیدار، قم ۱۴۰۰ هـ ق، رساله هشتم (افست از طبع حیدرآباد).

* ۳۵. الحکمة العروضية (المجموع و يعرف بالحکمة العروضية). از این کتاب تاکنون فقط یک نسخه در کتابخانه اویسلاوی سوئد یافت شده است که افتادگیهای فراوان دارد و شامل قسمتی از منطق، فصلی تمام و بدون افتادگی با عنوان «فی الاخلاق والانفعالات النفسانیة»، قسمتی از طبیعیات و جزئی از الهیات است. منطق آن حاوی جزئی از مقدمه، مختصری از بحث قضایا، قسمت اخیر کتاب برهان و چهار قسمت کامل در جدل، مغالظه،

خطابه و شعر است^{۳۵}.

۳۵-۱. بخش خطابه از این کتاب (فی معانی کتاب ریطوريقا ای البلاغة فی الحكومة والخطابة) تحت عنوان «فی معانی کتاب ریطوريقا» در سال ۱۹۵۰ م در قاهره به همت محمد سلیم سالم منتشر شده است.

۳۵-۲. بخش شعر از این کتاب (معانی کتاب فوایطیقی و هو کتاب بطوریقی (کذا) فی الشعریات) تحت عنوان «کتاب المجموع او الحکمة العروضية فی معانی کتاب الشعر»، به تحقیق محمد سلیم سالم، در سال ۱۹۶۹ م. در قاهره، مطبعة دارالکتب در ۳۸ صفحه منتشر شده است^{۳۶}.

۳۵-۳. فصل «فی الاخلاق والانفعالات النفسانية». قنواتی این فصل را رساله‌ای مستقل در اخلاق و انفعالات نفسانی دانسته است^{۳۷}. اما چنانکه در مقاله سوم از فن هشتم (در باب خطابه) از منطق کتاب شفا، فصولی در انفعالات نفسانی و اخلاق و اختلاف مردم از این جهات دیده می‌شود، باید گفت: این فصل نیز تکمله‌ای است بر بحث خطابه و جزئی است از منطق حکمة العروضية^{۳۸}.

طبع قاهره ۱۹۵۴ م، تحقیق السیّده دنیز ریموند، فی ذکرى ابن سینا، بعض مباحث، المعهد العلمی الفرنسی، تحت عنوان فی الاخلاق و الانفعالات النفسانية^{۳۹}.

۳۶. الحکمة المشرقیة (الفلسفة المشرقیة، منطق المشرقیین). الف. قاهره ۱۳۲۸ هـ ق (۱۹۱۰ م) با عنوان «منطق المشرقیین»، همراه با «العقیده المزدوجة»؛ ب. تهران، بی تا، مکتبة الجعفری التبریزی (افست از روی طبع قاهره).

۳۷. حی بن یقظان (شرح قصیده... الرسالة المرموزة). الف. لیدن ۱۸۸۹ م. رسائل عرفانی ابن سینا، مهنر، به انضمام حواشی مأخوذه از شرح ابن زبلة؛ ب. قاهره ۱۳۳۵ هـ ق. جامع البدایع؛ ج. استانبول ۱۹۳۷ م. Yaltkaya؛ د. قاهره ۱۹۵۲ م. با تحقیق و تعلیق احمد امین، همراه با دورساله حی بن یقظان از ابن طفیل و سهروردی؛ هـ. تهران ۱۳۳۱ هـ ش، با حواشی و توضیحات هانری کربن، انجمن آثار ملی؛ و. قم، انتشارات بیدار ۱۴۰۰ هـ ق، رسائل، رساله سوم (افست تحقیق احمد امین، طبع قاهره ۱۹۵۲).

۳۸. الخطبة التوحیدیة (التسبیحیة، التمجید، الخطبة الغراء، خطبة فی الالهیات، العطیة الالهیة، الحکمة الالهیة). الف. لیدن^{۴۰}؛ ب. مجله شرق، دوره اول، شماره هفتم، مراد ۱۳۱۰ هـ ش، متن عربی همراه با ترجمه فارسی از عمر بن ابراهیم نیشابوری خیام به تصحیح سعید نفیسی^{۴۱}؛ ج. تجدید چاپ در یورسینا ص ۲۶۲-۲۶۰ تهران ۱۳۳۳ (سعید نفیسی) چاپ شده به همراه شرح فارسی بر آن، به تصحیح و با مقدمه عبدالله نورانی، مجله معارف، سال دوم،

شماره دوم، ص ۲۳.

۳۹. دانشنامه علانی (دانشنامه علانی، حکمت علانی، کتاب علانی)، الف. حیدرآباد ۱۳۰۹ هـ ق. چاپ سنگی، شامل منطق، طبیعیات و الهیات؛ ب. تهران ۱۳۱۵ هـ ش، با تصحیح و تحشیه احمد خراسانی، شامل منطق و الهیات؛ ج. تهران ۱۳۳۱ هـ ش. انجمن آثار ملی، منطق به تصحیح دکتر محمدمعین و سیدمحمد مشکوة، الهیات به تصحیح دکتر محمدمعین (چاپ دوم، تهران ۱۳۵۳ هـ ش. انتشارات دهخدا)؛ طبیعیات به تصحیح محمد مشکوة؛ ریاضیات به تصحیح مجتبی مینوی. تذکر این معنی لازم است که تدوین بخش ریاضیات دانشنامه علانی را ابو عبید جوزجانی، شاگرد ابن سینا، با ترجمه رسالات مختلف شیخ به عهده گرفت.

* ۴۰. دفع المضار الکلیّة عن الابدان الانسانیة بتدارک انواع خطاء التدبیر (تدارک الخطاء الواقع فی التدبیر الطبی، رفع المضار الکلیّة...). قاهره ۱۳۰۵ هـ ق. در حاشیه کتاب منافع الاغذیة از محمد بن زکریای رازی.

* ۴۱. الردّ علی کتاب ابی الفرج بن الطیب فی الطبّ (الردّ علی الرّسالة المتقدمة، فی نقض رساله ابن طیب). این رساله ردی است بر کتاب ابی الفرج عبدالله بن الطیب الجائلیق، موسوم به «القوی الاربعة الجاذبة والماسکه والهاضمة والدافعة» یا «القوی الطبیعة». کتاب ابی الفرج و رساله ردیه شیخ در جلد دوم رسائل، طبع استانبول ۱۹۵۳ م، به ترتیب در صفحات ۵۸ تا ۶۵ و ۶۶ تا ۷۱، چاپ شده است.

۴۲. رساله الی علماء بغداد یسألهم الانصاف بینه و بین رجل همدانی یدعی الحکمة (رساله بعض الافاضل الی علماء مدینة السلام فی مقولات الشیخ الرئیس). الف. تصحیح محمد دانش پزوه، فرهنگ ایران زمین، شماره سوم، تهران ۱۳۲۲ هـ ش؛ ب. تصحیح و مقدمه احسان یارشاطر در پنج رساله، انجمن آثار ملی، تهران ۱۳۳۲ هـ ش. ج. رسائل، انتشارات بیدار، قم ۱۴۰۰ هـ ق. رساله بیست و سوم (افست از تصحیح یارشاطر).

* ۴۳. الرقع. رقعهای زیر از ابن سینا منتشر شده است:

۴۳-۱. رساله الی علاءالدولة بن کاکویه.

۴۳-۲. رساله للشیخ الی ابی طاهر بن حوّل.

۴۳-۳. رقعہ کتبه الشیخ الرئیس الی جعفر القاسانی.

۴۳-۴. رساله الی الشیخ ابی الفضل بن محمود.

۴۳-۵. رساله الی الشیخ ابی القاسم بن ابی الفضل.

این پنج رقعہ در رسائل، ج ۲، استانبول ۱۹۵۳ م، ص ۴۴ تا ۴۸ طبع گردیده است.

* ۴۴. السیاسة. الف. بیروت ۱۹۰۶ م، مجلة المشرق، جلد ۹، توسط لوئیس معلوف: ب. بیروت ۱۹۱۱ م، در مقالات فلسفیه قدیمه؛ ج. بغداد ۱۳۴۷ هـ ق، تحت عنوان السیاسة الاهلیة، تدبیر المنزل.^{۴۲}

۴۵. الشفاء. الف. تهران ۱۳۰۳ هـ ق، چاپ سنگی، شامل طبیعیات و الهیات، با تعلیقات و حواشی؛ ب. قاهره، از ۱۹۵۲ تا ۱۹۸۲ م (به مناسبت هزاره تولد ابن سینا در مصر، بتدریج به صورت جزواتی منتشر شده است). به همت جمعی از محققین مصری، زیر نظر ابراهیم مدکور، دوره کامل، شامل منطق، ریاضیات، طبیعیات و الهیات؛ ج. برهان شفا، به تصحیح عبدالرحمن بدوی، قاهره ۱۹۵۴ م.

تصحیح عبدالرحمن بدوی در قم تجدید چاپ شده است، با حذف مقدمه‌های آن به زبان فرانسه از دکتر ابراهیم مدکور، و فاقد تاریخ و نام ناشر است. دوره کامل جزوات شفا، طبع مصر نیز در سال ۱۴۰۵ هـ ق در ده مجلد بزرگ توسط کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی در قم منتشر شد.^{۴۳}

۴۶. الصلوة (اسرار الصلوة، ماهیة الصلوة)؛ الف. تهران ۱۳۰۵ هـ ق. چاپ سنگی، در حاشیه شرح اشارات و تنبیهات محقق طوسی، ذیل نمط ناسخ؛ ب. تهران ۱۳۱۳ هـ ق، چاپ سنگی، در حاشیه شرح الهدایة الاثیریة صدر المتألهین شیرازی، ص ۳۶۸ تا ۳۸۱ (ناقص)؛ ج. لیدن ۱۸۹۴ م، رسائل عرفانی، مهن: د. قاهره ۱۳۳۵ هـ ق. جامع البدایع؛ هـ ق ۱۴۰۰ هـ ق. رسائل، انتشارات بیدار، رساله دوازدهم (افست از طبع قاهره).

۴۷. الطیر. الف: لیدن ۱۸۹۱ م. رسائل عرفانی مهن: ب. قاهره ۱۳۳۵ هـ ق، جامع البدایع؛ ج. بیروت ۱۹۰۸ و ۱۹۱۱ م، توسط الاب لوئیس شیخو در مقالات فلسفیه قدیمه؛ د. ق ۱۴۰۰ هـ ق، انتشارات بیدار، رسائل، رساله بیستم (افست از طبع قاهره)؛ هـ تهران ۱۳۷۰ هـ ش (متن عربی همراه با ترجمه و دو شرح فارسی از ابن سهلان ساوی و یک شارح گمنام)، به اهتمام محمدحسین اکبری.

* ۴۸. العروس (العروش، العرش، السلسله الفلاسفة، الحیره، اثبات وجود، اثبات العقول). قاهره ۱۹۵۲ م، به کوشش شارل کونس، مجلة الكتاب، سال هفتم، شماره چهارم.

۴۹. العشق (اثبات سریان العشق فی الموجودات). الف. لیدن ۱۸۹۴، رسائل عرفانی، مهن: ب. قاهره ۱۳۳۵ هـ ق، جامع البدایع؛ ج. استانبول ۱۹۵۲ م، توسط احمد آتش، همراه با ترجمه ترکی؛ د. استانبول ۱۹۵۳ م. رسائل ابن سینا، جلد سوم، با عنوان «فی ماهیة العشق»^{۴۴}؛ هـ ق ۱۴۰۰ هـ ق. انتشارات بیدار، رسائل، رساله نوزدهم (افست طبع

قاهره).

۵۰. علة قيام الارض في حيزها (تناهى الاجسام، قيام الارض في وسط السماء، رسالة جواب الشيخ عن سؤال ابى حسين احمد السهيلي). الف. قاهره ۱۳۳۵ هـ ق، جامع البديع؛ ب: قم ۱۴۰۰، انتشارات بيدار، رسائل، رساله بيست و دوم (افست از طبع قاهره).

* ۵۱. العهد (معاهدة، عهد في تزكية النفس). ابن رساله دورايت دارد كه روايت دوم آن در ايران چاپ نشده است. روايت اول: الف. تهران ۱۳۱۳ هـ ق، چاپ سنگي، در حاشيه شرح الهداية الاثيرية؛ ب: تسع رسائل، قسطنطينيه ۱۲۹۸ هـ ق (افست در هند ۱۳۱۸ هـ ق؛ افست در قاهره ۱۳۲۶ هـ ق)؛ ج قاهره ۱۳۲۸ هـ ق، مجموعه الرسائل. روايت دوم: ارسطو عند العرب، عبدالرحمن بدوي. قاهره ۱۹۴۷ م، ص ۲۴۷ تا ۲۴۹.

۵۲. عيون الحكمة. الف. قسطنطينيه ۱۲۹۸ هـ ق (افست در هند ۱۳۱۸ هـ ق. افست در قاهره ۱۳۲۶ هـ ق.)، شامل بخش طبيعيات؛ ب. استانبول ۱۹۵۳ م، رسائل، جلد اول؛ ج. قاهره ۱۹۵۴ م، حقه و قدّم له عبدالرحمن بدوي، منشورات المعهد العلمي الفرنسي للآثار الشرقية بالقاهره، به طور كامل، شامل منطق، الهيات و طبيعيات؛ د. تهران ۱۳۳۳ هـ ش. نسخه عكسي مورخ ۵۸۰ هـ ق، به كوشش يحيى مهدوي و مجتبي ميني، انتشارات دانشگاه تهران؛ ه. قم ۱۴۰۰ هـ ق، انتشارات بيدار، رسائل، رساله اول (افست از تصحيح عبدالرحمن بدوي).

۵۳. الفيض الالهي (الافعال والانفعالات، الفعل والانفعال، البر والاثم). الف. حيدرآباد ۱۳۵۳ هـ ق، مجموعه رسائل؛ ب. قم ۱۴۰۰ هـ ق؛ رسائل، رساله پنجم، انتشارات بيدار (افست از طبع حيدرآباد).

۵۴. القانون في الطب. الف. رم ۱۵۹۳ م؛ ب. تهران ۱۲۶۵ هـ ق، چاپ سنگي، به اهتمام رضی طباطبائی، حكيم باشی نظام و صدرالاطباي خراسان؛ ج. تهران ۱۲۸۴ هـ ق. چاپ سنگي، به تصحيح و حواشي عبدالباقي طبيب اعتضادالاطباء؛ د. قاهره ۱۲۹۵-۱۲۹۰ هـ ق، در سه مجله وزيری؛ ه. بولاق ۱۲۹۴ هـ ق طبع حروفی در سه جلد، به تصحيح عبدالغفار دسوقي؛ و. لکهنو ۱۳۰۷ و ۱۳۳۴ هـ ق، در سه جلد؛ ز. لاهور ۱۹۰۵ م؛ ح. بيروت ۱۹۷۲ م، طبعه رويته سنه ۱۵۹۳ م، تعليق احمد شركت الشطی، مكتبة للطلاب.

۵۵. القصيدة العينية (النفسية، الوراقائية، القصيدة الغراء، العينية). الف. تهران ۱۲۹۶ هـ ق، در نامه دانشوران؛ ب. تهران ۱۳۰۳ هـ ق، در ضمن اسرارالحكم سبزواری، با ترجمه و شرح فارسی؛ ج. تهران ۱۳۲۵ هـ ش، در لغت نامه دهخدا؛ د. قاهره ۱۹۱۰ م، در مقدمه العقيدة المزوجة في المنطق ومنطق المشركين (افست در تهران، مكتبة الجعفری التبریزی،

بی تا): هـ. قاهره، طبقات الاطباء، ابن ابی اصیبعه، جلد ۲، ص ۱۰ و ۱۱؛ و. تهران ۱۳۳۱ هـ ش، جشن نامه ابن سینا، ج ۱؛ ز. تهران ۱۳۳۱ هـ ش، با شرح و تفسیر و پاسخ توسط محمدعلی حکیم الهی فریدنی؛ ح. کشکول شیخ بهایی، طبع مصر، ص ۱۸۶؛ ط. قسطنطنیه ۱۲۹۸ هـ ق، تسع رسائل. (افست در هند ۱۳۱۸ هـ ق، افست در قاهره ۱۳۲۶ هـ ق)؛ ی. تاریخ ادبیات ایران، ج ۱، دکتر ذبیح الله صفا، ص ۳۰۸ تا ۳۱۲، تهران ۱۳۳۲ هـ ش. ۵۶. القضاء والقدر (فی القدر). الف. لیدن ۱۸۸۹، رسائل عرفانی، مهن: ب. قاهره ۱۳۳۵ هـ ق. جامع البدایع؛ ج. لندن ۱۹۶۶ م، به تصحیح جورج حورانی، بولتن مدرسه السنه شرقیه، دوره ۳۹، ص ۲۵ تا ۴۸، با نام «رسالة فی القدر»؛ د. قم ۱۴۰۰ هـ ق، رسائل، انتشارات بیدار، رساله هجدهم (افست از طبع قاهره).

۵۷. لسان العرب (رسالة اللّغة) الف. پنج رساله، مقدمه و حواشی و تصحیحات از احسان یارشاطر، انجمن آثار ملی، تهران ۱۳۳۲ هـ ش، رساله اول.

«رسالة فی اللّغة» منتخبی است از کتابی به نام «لسان العرب» در لغت، که ابن سینا تألیف نمود. ولی به اتمام و نشر آن توفیق نیافت.^{۴۶} گزیننده گمنام این منتخب در مقدمه آن چنین می گوید: «شیخ رئیس کتابی در لغت تألیف کرد، مشتمل بر چند جزء و هر جزء مشتمل بر چند فن. و آن کتابی نادر است و مؤلف آن ترتیبی نیکو اختیار کرده است، ولی این اثر پایان نیافت و ابن سینا آن را از سواد به بیاض نیاورد، بلکه به روشن ساختن مقتضیات لغات و فروق میان مقتضای معانی آنها نیز پرداخت. من قسمتی از این کتاب را در صد و سی ورق به خط وی دیدم. نوشتن همه آن امکان نیافت، ولی بعضی فصول و برخی نکته‌های عجیب آن را برگزیدم.» قول ابن ابی اصیبعه در عیون الانباء فی طبقات الاطباء، مؤید قول این گزینشگر گمنام است.^{۴۷} از لسان العرب، جز همین منتخب (رسالة فی اللّغة) شناخته نشده است. دکتر یحیی مهدوی در «فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا»، نام «رسالة فی اللّغة» را در کنار «لسان العرب» ثبت نکرده است. اما سطوری که از ابتدا و آخر «لسان العرب» آورده است، سطور ابتدائی و انتهائی همین «رسالة فی اللّغة» است.^{۴۸}

۵۸. المباحثات. الف. تهران ۱۳۱۳، هـ ش، حاشیه شرح الهدایة الاثیریة، چاپ سنگی (قسمت مختصری از کتاب را آورده اند)؛ ب. قاهره ۱۹۴۷ م، ارسطو عند العرب، عبدالرحمن بدوی، جزء اول، ص ۱۱۹ تا ۲۴۶ همراه با تحقیق و تصحیح (قسمت اعظم کتاب آورده شده)؛ ج. قم ۱۴۱۳ هـ ق، انتشارات بیدار، ۴۰۰ صفحه، همراه با تحقیق و تعلیق محسن بیدارفر، با فهارس فنی (متن کامل چاپ شده است).

۵۹. المبدأ والمعاد. تهران ۱۳۶۳ هـ ش، به اهتمام عبدالله نورانی، انتشارات مؤسسه

مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل، شعبه تهران.

* ۶۰. المبدأ والمعاد. الف. قاهره ۱۳۲۸ هـ ق، مجموعة الرسائل، ص ۲۵۰ تا ۲۵۵؛

ب. تهران ۱۳۱۳ هـ ش، حاشیه شرح الهدایة الاثیریة، چاپ سنگی ص ۴-۳۷۱، به نام

«مسائل اربعه فی امر المعاد».

این کتاب، رساله مختصری است حاوی چهار سؤال و جواب و با کتاب مفصل دیگر شیخ

که با همین عنوان چاپ شده است متفاوت است.

۶۱. النبض (نبضیة، دانش رگ، رگ شناسی). تهران ۱۳۲۹، سلسله انتشارات انجمن آثار

ملی، با تصحیح محمد مشکوة، در هزاره ابن سینا.

۶۲. النجاة. الف. رم ۱۵۹۳ م، ذیل کتاب «قانون»؛ ب. تهران ۱۲۷۴ هـ ق، چاپ میرزا

عبدالباقی اعتضادالطباء، در ضمن کتاب «قانون»؛ ج. قاهره ۱۳۳۱ هـ ق، به کوشش

محیی الدین صبری الکردی (چاپ دوم: ۱۳۵۷ هـ ق)؛ د. برلن ۱۹۳۱، Hefny (تنها حاوی

بخش موسیقی است)؛ هـ. قاهره ۱۹۲۰، محاضرات الفلسفیه العربیه فی الجامعة المصریة

(حاوی بخش منطق و طبیعیات)؛ و. تهران (افست طبع قاهره، ۱۳۳۱ ق)؛ ح. تهران ۱۳۶۴

هـ ش، همراه با ویرایش، تصحیح و مقدمه تفصیلی از محمد دانش پژوه، انتشارات دانشگاه

تهران، شماره ۱۸۶۳. گفتنی است که بخش ریاضیات النجاة که توسط ابو عبید جوزجانی به

نگارش درآمده است، در هیچ یک از چاپهای مختلف النجاه، طبع نشده است. و در طبع اخیر

(تصحیح محمد تقی دانش پژوه)، تنها نسخه خطی ریاضیات شفا افست شده است.

۶۳. النفس علی سنة الاختصار و مقتضى طريقة المنطقیین (مبحث عن القوى النفسانية،

هدیه، الفصول، هدیه رئیس ابی علی سینا للامیر نوح بن منصور السامانی، العشرة فصول).

الف. لایپزیک ۱۸۷۵ م، همراه با ترجمه آلمانی توسط لاندوئر، با نام «روانشناسی ابن سینا»

در مجله مستشرقین آلمانی؛ ب. بیروت ۱۸۸۲ م، همراه با ترجمه انگلیسی توسط مک دونالد؛

ج. قاهره ۱۳۲۸ هـ ق (۱۹۰۶ م)، با مقدمه و حواشی توسط ادوارد کرینلیوس فندیک

الامیرکانی؛ د. قاهره ۱۹۵۲ م، به تصحیح دکتر احمد فؤاد الاخوانی، همراه با سه رساله دیگر

از رسائل منسوب به ابن سینا در باره نفس؛ هـ. قم ۱۴۰۰ هـ ق، انتشارات بیدار، رسائل،

رساله چهارم (افست طبع فندیک).

* ۶۴. النفس علی طريقة الدلیل و البرهان (فی النفس الناطقة، المعاد، المعاد الاصغر،

احوال النفس، النفس الفلکی)، الف. قاهره ۱۹۵۲ م، توسط دکتر احمد فؤاد الاخوانی؛ ب.

استانبول ۱۹۵۳ م، رسائل ج ۲، ص ۱۰۹ تا ۱۵۴، با عنوان «رساله فی النفس و بقائها و

معادها».

- * ۶۵. النفس الناطقة (فی الکلام علی النفس الناطقة). قاهره ۱۹۵۲ م، مجموعه رسائل، توسط دکتر احمد فؤاد الالهوانی، همراه با سه رساله دیگر منسوب به ابن سینا در باب نفس.
- * ۶۶. النکت فی المنطق (الفصول الموجزة، معرفة الاشياء). تهران ۱۳۱۳ هـ ق، حاشیه شرح الهدایة الاثیریة، صدر المتألهین شیرازی، چاپ سنگی، ص ۳۲۷ تا ۳۲۹.
- * ۶۷. النیروزیة فی معانی الحروف الهجائیة (فواتح السور، اسرار الحروف). الف. قسطنطنیه ۱۲۹۸ هـ ق، (افست در هند ۱۳۱۸ هـ ق، افست در قاهره ۱۳۲۶ هـ ق) تسع رسائل؛ ب. تهران ۱۳۰۸، در ضمن «کنوز الفوائد» ملاعباسعلی کیوان قزوینی، ص ۱۵۶ تا ۱۶۲، تحت عنوان «تفسیر فواتح السور»^{۴۹}.
- * ۶۸. الوسعة (فی الوسعة، الفضاء، کتاب بعض المتکلمین، رساله بعض المتکلمین الی الشیخ فاجابه). استانبول ۱۹۵۳ م، رسائل، جلد ۲، ص ۱۵۵ تا ۱۵۹، تحت عنوان «رساله بعض المتکلمین الی الشیخ فاجابه».
- * ۶۹. الهندیا (هند با غیر مغسولة، علة الامر باستعمال الهندباء غیر مغسولة، کاسنی، در خواص کاسنی، در بیان استعمال آب کاسنی). استانبول، به تصحیح دکتر سهیل انور.

فصل سوم: فهرست آثار منتشر شده مشکوک و آنچه نسبت آنها

به شیخ مسلماً باطل است، یا جزئی است از مصنفات دیگر ابن سینا

در این فصل مجموعاً ۱۹ رساله مشکوک معرفی می شود:

- * ۱. احوال الروح. استانبول ۱۹۵۳ م، رسائل، جلد ۲، ص ۶۷ و ۶۸، با نام «مسائل عن احوال الروح، الجواب لابن مسکویه». با اینکه در این رساله به نام ابوعلی ابن مسکویه تصریح شده است، تعجب آور است که چگونه در ضمن رسائل ابن سینا آورده شده است.^{۵۰}
- * ۲. الاخلاق و الانفعالات النفسانية. این رساله فصلی است از الحکمة العروضية.^{۵۱}
- * ۳. تشریح الوجود (تشریح الاعضاء، حقائق الانسانية). تهران ۱۳۳۱ هـ ش، انجمن آثار ملی قاهره، به تصحیح دکتر غلامحسین صدیقی، با نام «رساله تشریح الاعضاء ابن سینا». این رساله احتمالاً ترجمه ای است از بعضی قسمتهای رسائل اخوان الصفا و یا تألیفی است مبتنی بر نظر ایشان در اینکه «انسان، عالم صغیر است و عالم انسان، کبیر است». شیوه نشر فارسی آن نیز دلیل روشنی است بر عدم صحت انتساب آن به شیخ رئیس.^{۵۲}

۴. جودیه. الف. تهران ۱۳۲۲، سالنامه پارس، صفحه ۲ تا ۱۱ قسمت دوم؛ ب. تهران ۱۳۲۹ هـ ش، به تصحیح دکتر محمود نجم آبادی، انجمن آثار ملی (شماره ۱۰) از این رساله در هیچ يك از نسخ قدیمی سرگذشت نام برده نشده است و نثر آن، صحت انتساب به شیخ را ضعیف می کند.^{۵۳}
- حقیقت و کیفیت سلسله موجودات و تسلسل اسباب و مسببات. تهران ۱۳۳۱ هـ ش، انجمن آثار ملی، (شماره ۱۷)، با مقدمه و حواشی و تصحیح دکتر موسی عمید. در هیچ يك از نسخ رساله سرگذشت نام آن نیامده است. و نثر فارسی آن دور از سبک نثر دانشنامه علانی است.^{۵۴}
۶. دفع الغم من الموت (عدم الخوف عن الموت، لامخافة من الموت، حقیقه الموت، الشفا من خوف الموت و معالجة داء الموت به). الف. لیدن ۱۸۸۹، رسائل عرفانی، مهران؛ ب. قاهره ۱۳۳۵ هـ ق، جامع البدایع؛ ج. قم ۱۴۰۰ هـ ق، انتشارات بیدار، رسائل، رساله هفدهم (افست طبع مصر).
- این رساله قسمتی از مقاله هفتم کتاب تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق، ابوعلی مسکویه است.^{۵۵} قرابت زمانی این دو عالم (ابن سینا متوفی ۴۲۸، ابن مسکویه متوفی ۴۲۱)، و وحدت کنیه آنها (ابوعلی)، ظاهراً در چنین اشتباهی مؤثر بوده است.
- * ۷. زبدة الرمل؛ رساله ای است به نظم و نثر فارسی، و در دهلی به چاپ رسیده است (۱۲۹۲). معلوم نیست که ناشر به چه دلیل آن را به شیخ نسبت داده است.^{۵۶}
- * ۸. سلمان و ايسال. ابن سینا در ابتدای نمط نهم اشارات، مقامات العارفين و در رساله قضا و قدر، به قصه سلمان و ايسال اجمالاً اشاره می کند.^{۵۷} خواجه نصیرالدین طوسی سه قصه مختلف در این زمینه ذکر می کند. اول قصه ای از عرب، دوم قصه ای که حنین بن اسحاق از یونانی به عربی ترجمه کرده است. به نظر وی هیچ يك از این دو قصه با مراد شیخ سازگار نیست. او پس از نقل قصه سوم می نویسد: «وهی منسوبة الى الشيخ و كأنها هی التي اشار الشيخ اليها فان ابا عبيد الجوزجاني اورد في فهرست تصانيف الشيخ ذكر قصة سلمان و ايسال له.» محقق طوسی در انتها می گوید: «و مما يؤيدانه قصد هذه القصة انه ذكر في رسالة القضاء والقدر قصة سلمان و ايسال وذكر فيها حديث لمعان ابرق من الغيم المظلم الذي اظهر لايسال وجه امرئة سلمان حتى اعرض عنها فهذا ما اتضح لنا من امر هذه القصة. وما اوردت القصة بعبارة الشيخ لثلا يطول الكتاب.»^{۵۸} که ای کاش می آورد!
- شیخ آغا بزرگ طهرانی در سه موضع از الذريعة، از قصه سلمان و ايسال شیخ الرئيس بحث کرده است. وی در این سه موضع به دو گونه مختلف سخن گفته است. در موضع اول

ضمن نقل خلاصه کلام محقق طوسی، نقل شیخ را مغایر ترجمه یونانی می شمارد.^{۵۹} در موضع دوم چنین می آورد: «و اصل سلامان و ابسال قصه نظیر حی بن یقظان و قد انشأهما الشیخ ابوعلی سینا نسبتها الیه الشهاب الدین السهروردی فیما کتبه علی منوالها و سماه الغرابة الغریبة.^{۶۰} در موضع سوم می نویسد: «قصه سلامان و ابسال لابن سینا، کما ذکره تلمیذه الجوزجانی و المحقق الطوسی فی شرح الاشارات... و اصل القصه کانت بالیونانیة و نقلها الی العربیة حنین بن اسحاق... و شرحها ابن سینا... و طبع بآخر تسع رسائل لابن سینا فی مطبعه الجوانب فی ۱۲۹۸ هـ ق فی الاستانه.»^{۶۱} کلام اخیر صاحب الذریعة در وحدت نقل ابن سینا با ترجمه یونانی با دو کلام پیشین وی در این باب متفاوت است. بعلاوه در موضع سوم ابن سینا را شارح قصه یونانی معرفی کرده اند و حال آنکه در موضع قبل می نویسد: «قد انشأهما الشیخ».

دکتر ذبیح الله صفا می نویسد: «خواجه نصیر آن را شرح کرده و این شرح در مجموعه تسع رسائل طبع شده است. از موضوع این داستان، جامی در منظومه سلامان و ابسال استفاده کرد.»^{۶۲}

در کتابشناسی موضوعی ایران آمده است: «تسع رسائل فی الحکمة و الطبیعیات و فی آخرها قصه سلامان و ابسال ترجمها من الیونانی حنین بن اسحاق.»^{۶۳} بعلاوه منظومه سلامان و ابسال جامی مستفاد از ترجمه حنین بن اسحاق است نه از قصه ابن سینا.

دکتر یحیی مهدوی نام این قصه را در ضمن رسائل مشکوک شیخ ذکر کرده و به این توضیح اکتفا کرده است که: «قصه سلامان و ابسال؛ قنوتی در زیر این عنوان فقط به تأویلی که خواجه نصیرالدین طوسی از این قصه کرده است، اشاره کرده است.»^{۶۴} به رغم تصریح محقق طوسی به ذکر قصه سلامان و ابسال در رساله سرگذشت جوزجانی، نام این قصه در رساله یاد شده نیامده است.^{۶۵}

به هر حال می توان نتیجه گرفت که اولاً: شیخ رساله ای به نام قصه سلامان و ابسال داشته است که محقق طوسی آن را روایت کرده است. و سهروردی در آغاز قصه الغرابة الغریبة صریحاً آن را از آثار ابن سینا به شمار آورده است.^{۶۶} ثانیاً: از این رساله جز آنچه محقق طوسی در شرح اشارات خود نقل به معنی و تلخیص و رموز عرفانی آن را شرح کرده است، چیزی به زمان ما نرسیده است. ثالثاً: داستان سلامان و ابسال شیخ رئیس با قصه سلامان و ابسال که حنین بن اسحاق ترجمه کرده و جامی آن را به نظم درآورده است، و نیز با قصه سلامان و ابسال در حی بن یقظان ابن طفیل، جز در نام و جنبه رمزی تمثیلی، وجه مشترک دیگری ندارند، و این سه، از یکدیگر به طور کلی جدا هستند.

۹. ظفرنامه. الف. ۱۸۸۳ م، شعر، منتخبات فارسی؛ ب. تهران ۱۳۳۱ هـ ش، انجمن آثار ملی (شماره ۲) با مقدمه، حواشی و تصحیح غلامحسین صدیقی.
حاجی خلیفه ترجمه فارسی این رساله را به شیخ نسبت داده است، لکن در هیچ يك از نسخ قدیمی رساله سرگذشت، نام آن ثبت نشده است و سبک نثر فارسی آن با شیوه نثر دانشنامه علائی متفاوت است. در بعضی نسخ قدیمی، این رساله به بوذرجمهر و افلاطون نسبت داده شده است.^{۶۷}

* ۱۰. فوائد و نکت (رسالة فی الفوائد المتفرقة).

چنانکه از عنوان رساله استنباط می شود، این کتاب التقاطی است از آثار شیخ.^{۶۸} ویلهلم کوچ ۱۹۵۶، در کلکته، فن بیجم طبیعیات «النکت و الفوائد» را در یادنامه ابن سینا منتشر کرده است و نوید داده است که بخشهای الهیات و بقیه طبیعیات آن توسط پ. ورنست، تدوین و منتشر خواهد شد.^{۶۹}

۱۱. قراضه طبیعیات. الف. تهران ۱۳۲۲. سالنامه پارس ص ۳۶-۴۶، قسمت دوم، (قسمتی از آن درج شده است)؛ ب. تهران ۱۳۳۱ هـ ش، انجمن آثار ملی (شماره ۲۱)، با مقدمه، حواشی و تصحیح غلامحسین صدیقی. انتساب این رساله فارسی به شیخ محرز نیست. در تتمه صوان الحکمة، این رساله به ابوسعید محمد بن محمد الغانمی نسبت داده شده است.^{۷۰}

* ۱۲. القوی الانسانیة و ادراکاتها. قسطنطنیه ۱۲۹۸ هـ ق، (افست در هند ۱۳۱۸ هـ ق، افست در قاهره ۱۳۲۶ هـ ق)، تسع رسائل، ص ۴۲ تا ۴۸.

این رساله قسمتی است از کتاب فصوص الحکم، منسوب به فارابی، از فص ۳۰ تا اواسط فص ۵۰.^{۷۱}

۱۳. کنوز المعرفین (فی العزائم). تهران ۱۳۳۱، انجمن آثار ملی (شماره ۲۳)، با تصحیح و مقدمه استاد جلال الدین همائی.
این رساله ظاهراً ترجمه رساله نیرنجات است. اما صحت انتساب اصل و ترجمه آن به شیخ محرز نیست.^{۷۲}

* ۱۴. مجموعة ابن سینا الكبرى فی العلوم الروحانية.

این رساله که در دمشق به چاپ رسیده است و در عزائم طوالع و طالاسم است، محققاً از ابن سینا نیست.^{۷۳} رساله مذکور در حلب، ۱۹۷۲ م، مطبوعات المكتبة الادبية تجدید چاپ شده است.

۱۵. معراج نامه (اثبات النبوة، مرشد الکفایة)، الف. رشت ۱۳۱۲ هـ ش (۱۳۵۲ هـ ق)،

کتابخانه تجدید، مطبعة العروة الوثقی، با مقدمه و تصحیح از بهمن کریمی؛ ب. تهران ۱۳۳۱ هـ. ش، انجمن دوستداران کتاب، چاپ عکسی (به خط امام فخر رازی، مورخ ۵۸۴)، به کوشش مهدی بیانی، نسخه آقای بیانی فاقد صفحه اول است؛ ج. تهران ۱۳۳۱ هـ. ش، انجمن آثار ملی، به تصحیح دکتر غلامحسین صدیقی؛ د. مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، به تصحیح نجیب مایل هروی.

انتساب این رساله به شیخ الرئیس مورد تردید است. چرا که اولاً: در هیچ يك از نسخ قدیمی رساله سرگذشت نام آن نیامده است. ثانیاً: نثر آن با نثر فارسی دانشنامه علائی مغایرت دارد؛ ثالثاً: نام مصنف در بسیاری از نسخ ثبت نشده است. رابعاً: اوصافی که در مقدمه بعضی از نسخ برای علاءالدوله آورده شده است، درباره علاءالدوله کاکویه صدق نمی‌کند.^{۷۴}

۱۶. معیار العقول فی فن جرائع. تهران ۱۳۳۱، انجمن آثار ملی، به کوشش جلال الدین همائی.

در «فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا» نام این رساله حتی در بین رساله‌های مشکوک نیز نیامده است. به نظر مرحوم استاد سیدمحمد محیط طباطبائی «از آنچه اینک به نام ابن سینا در آثار زبان فارسی منسوب است، تنها انتساب دانشنامه و رساله نبض مسلم است... ولی در سایر آثار فارسی منسوب به او اعم از نثر و نظم، جای تردید و تحقیق باقی است.^{۷۵} به هر حال انتساب این رساله به ابن سینا مسلم نیست.

۱۷. الموسیقی علی سبیل المدخل (علم صناعة الموسیقی). الف. مجموعه رسائل، حیدرآباد ۱۳۵۳ هـ. ق، ب. قم ۱۴۰۰ هـ. ق، رسائل، رساله یازدهم (افست طبع حیدرآباد). این رساله همان بخش موسیقی کتاب نجات است که ابوعبید جوزجانی به نجات اضافه کرده است.^{۷۶}

* ۱۸. النفس (فی علم النفس، فی معرفة النفس، فی معرفة النفس الناطقه و احوالها). الف. قاهره، توسط دکتر الفندی؛ ب. قاهره ۱۹۵۲م، به کوشش دکتر احمد فؤاد الاهوانی، همراه با چهار رساله دیگر منسوب به شیخ الرئیس در علم النفس.

این رساله در نسخ مختلف به جلال الدین دوانی، ابن سینا، نعمان الدین الخوارزمی، قطب الدین شیرازی و صدرالدین قونوی نسبت داده شده است و این باعث ضعف انتساب آن به ابن سیناست.^{۷۷}

۱۹. رساله نفس فارسی (المعاد، اقسام النفس و احوالها، ماهیه النفس، در نفوس). الف. تهران، ۱۳۱۵ ش، با تصحیح و تحشیه و مقدمه محمود شهابی؛ ب. تهران ۱۳۳۱

ش، با مقدمه و حواشی و فهرست اصطلاحات دکتر موسی عمید، انتشارات انجمن آثار ملی، با نام «رساله نفس ابن سینا».

این رساله علی الاصح ترجمه رساله «النفس علی طریق الدلیل و البرهان» ابن سیناست، هر چند در بعضی نسخ رساله سرگذشت همین رساله فارسی به شیخ نسبت داده شده است، اما عدم ذکر آن در نسخه‌های قدیمی سرگذشت و نیز اختلاف نثر فارسی آن با نثر فارسی دانشنامه بیان صحت این انتساب را سست می‌کند.

بخش دوم: فهرست آثار معتبر مخطوط ابن سینا

که هنوز مطلقاً به طبع نرسیده است ۸۰

در این بخش به ۶۶ رساله یا کتاب از آثار مسلم یا محتمل الانتساب شیخ رئیس اشاره می‌شود که هنوز به چاپ نرسیده است.

۱. اجوبة الشيخ الرئيس ابی علی سینا الی ابی سعید ابن ابی الخیر^{۸۱}: الف. قیاس؛ ب. تعلق النفس بالبدن؛ ج. فی مسألة کتاب النفس (الصورة المعقولة)؛ د. قضاء الله تعالی؛ هـ. ان لكل حیوان و نبات ثباتاً (شرح آن از خواجه نصیر طوسی در ذیل تلخیص المحصل طوسی به اهتمام عبدالله نورانی چاپ شده است) ۲. الاجوبة عن المسائل (المسائل اثنا و عشرون). ۳. الاجوبة عن المسائل الحکمیة (المسائل الحکمیة و هی خمس و عشرون مسألة سئل الشيخ عنها). ۴. الاجوبة عن المسائل العشرة (المسائل العشر التي وردت علیها فاجاب عنها). ۵^{۸۲}. ارجوزة فی التشریح. ۶. ارجوزة فی الطب (فی حفظ الصحة). ۷. ارجوزة فی الطب (فی الفصول الاربعة)^{۸۳}. ۸. ارجوزة فی وصایا البقراط. ۹. ارجوزة فی الوصایا (نصایح طبیة منظومة). ۱۰. الارزاق. ۱۱. الاشارة الی علم المنطق (الاشارة فی المنطق، تعالیق المنطق). ۱۲. الاغذیة و الادویة. ۱۳. انفساخ الصور الموجودة فی النفس (فی بیان الصورة المعقولة المخالفة للحق). ۱۴. انواع القضايا (فی ضبط انواع القضايا، القضايا فی المنطق). ۱۵. ایضاح براهین مستنبطه فی مسائل عویصة. ۱۶. الباه (مسائل طبیة). ۱۷. البر و الاثم. ۱۸. البهجة فی المنطق. ۱۹. بیان ذوات الجهة (ذوات الجهة). ۲۰. تدبیر سیلان المنی. ۲۱. تدبیر المسافرین. ۲۲. تدبیر منزل العسکر (منزل العسکر). ۲۳. تعبیر الرؤیا (تأویل الرؤیا - فی الرؤیا - منامیة). ۲۴. تفسیر بعض سور القرآن. ۲۴^{۸۴}. سورة الاعلی. ۲۴-۲. تفسیر آیه النور.

٢٥. الجمانة الالهية في التوحيد (القصيدة النونية). ٢٦. حدّ الجسم (استضاءة الجو، الضوء، الطول والعرض، المشف). ٢٧. الحديث (الاحاديث المروية). ٢٨. حفظ الصحة. ٢٩. الحكمة العروضية. ٣٠^{٨٥} الحكومة في حجج المثبتين للماضي مبدأً زمانياً (في النهاية واللانهاية، في التناهي واللاتناهي). ٣١. خطأ من قال: إنّ الكميّة جوهر (الكميّة ليست بجوهر). ٣٢. خطأ من قال: إنّ الكميّة جوهرية ومن قال: إنّ شيئاً هو جوهر وعرض معاً. ٣٣. خطب البدن. ٣٤. خطبة. ٣٥. خطبة في الخمر (خطبة من مقالات شيخ الرئيس). ٣٦. دستور طبي. ٣٧. الدّعاء. ٣٨. الرّد على مقالة الشيخ ابي الفرج ابن ابي سعيد اليمامي (رسالة كتبها الشيخ الرئيس ابي علي سينا الى الشيخ ابي الفرج. ابن ابي سعيد اليمامي في مسألة طيبة دارت بينهما). ٣٩. رقعة الى بعض احبائه. ٤٠^{٨٦}. زاوية. ٤١^{٢٣}٤. السّكنجيين (منافع الشراب المسمّى سكنجيين). ٤٢. سياسة البدن وفضائل الشراب و منافعه ومضارّه (خمريّة، معروفة بالمجدول). ٤٣. الصّنعَة الى امام ابي عبدالله البرقي (الاكسير الاحمر، حقيقة الاكسير الاحمر، الصنعة العالية). ٤٤. الطّيب. ٤٥. الفرق بين الحرارة العززية والغريبة. ٤٦. الفصد (في العروق المفصودة). ٤٧. فصول طيبة مستفادة من مجلس النظر للشيخ ابي علي سينا (فصول الطّيبات، في فن الطب، في الرّوح). ٤٨. القولنج. ٤٩. كلام الشيخ في المواعظ (النصيحة لبعض الاخوان، المواعظ). ٥٠. كلمات الشّيخ الرئيس (اقوال الشيخ، فوائد حكمية). ٥١. المجالس السبع بين الشيخ والعامري. ٥٢. المختصر الاوسط في المنطق (الاوسط، الاوسط الجرجاني، مختصر الاصغر). ٥٣. مسألان. ٥٤. مسائل حنين (تعاليق مسائل حنين، شرح مسائل حنين بن اسحاق). ٥٥. مفاتيح الخزائن في المنطق. ٥٦. مقادير الشربات من الادوية المفردة ومضارّها. ٥٧. الملائكة. ٥٨. المنطق الموجز. ٥٩. الموجز الصغير. ٦٠. الموجز في اصول المنطق (جوامع علم المنطق، علم البرهان، في اصول علم البرهان). ٦١. نصايح الحكماء للاسكندر. ٦٢. النّفس (فصل في كلام الشّيخ الرئيس في النّفس). ٦٣. النّفس. ٦٤. النيرانجات. ٦٥. الورد الاعظم. ٦٦. الهداية (في المنطق و الطبيعيّات و الالهيات).

يادداشتها

١. رساله سرگذشت (يا سيره) ابن سينا؛ متن و ترجمه فارسي. به اهتمام سعيد نفيسي، انتشارات انجمن دوستداران كتاب، تهران ١٣٣٢ هـ ش.

سیره شیخ الرئیس؛ متن و ترجمه انگلیسی:

Gohlman, Wiliam, E; *The Life of Ibn Sina* (A Critical Edition and Annotated Translation); Albany, New York, State University of New York Press, 1974.

2. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur*.

3. Ergin, Osman; 1, *Ibni Sina bibliografyasi*. 2, *Ibni Sinanim eserleri*. 3, *Ibni Sinanin Sherh, Tahshiye, talik, ihtisor ve terceme edilen eserleri*, dans Bügük.

۴. فنوانی، ال‌اب جورج شحاته؛ مؤلفات ابن سینا، قاهره ۱۹۵۰م.

۵. مهدوی، یحیی؛ فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا، تهران ۱۳۳۳ هـ ش، انتشارات دانشگاه تهران، شماره ۲۰۶، ۴۳۳ صفحه.

۶. به مناسبت هزاره ابن سینا (با احتساب تولد وی به سال شمسی)، از آقای کامران فانی کتابشناس محقق «فهرست آثار ابن سینا» در ۴ صفحه در شماره اول از سال اول مجله نشر دانش (آذر و دی ۱۳۵۹ هـ ش)، در دو بخش عربی و فارسی به ترتیب حر و ف الفبا به چاپ رسیده است. در این فهرست مجموعاً ۱۰۸ کتاب و رساله معرفی شده است. در فهرست آقای کامران فانی توجه به نکات ذیل ضروری است: ۱. متون اصلی آثار شیخ از ترجمه‌ها جدا نشده است. گاهی ترجمه رسائل بوعلی به جای رسائل وی معرفی شده است. به عنوان نمونه رجوع کنید به شماره ۲۷، تحت عنوان الرسائل و شماره ۲۸، تحت عنوان پنج رساله، که در آن بجز رساله اول و پنجم، بقیه رسائل، ترجمه آثار بوعلی است. بعلاوه ترجمه دیگران از آثار شیخ می‌باید به عنوان ضمیمه آثار او آورده شود نه در ضمن آن. ۲. چاپ‌های متعدّد و متفاوت کتب بوعلی با شماره‌های مختلف معرفی شده است. مثلاً قانون در طی ۷ شماره، اشارات در طی ۶ شماره، الارجوزة فی الطب در طی ۳ شماره، نجات در طی ۳ شماره، دانشنامه علانی در ۳ شماره و شفا در ۱۸ شماره (به اعتبار هر جزء منتشر شده) معرفی شده است. ۳. به چاپ‌های مختلف هر رساله اشاره‌ای نشده است، و بجز چند کتاب اصلی شیخ، در اغلب قریب به اتفاق موارد، مشخصات یک چاپ تنها ذکر شده است. ۴. فهرست ایشان، جامع همه آثار منتشر شده تا زمان نگارش (۱۳۵۹ هـ ش) نیست. در این فهرست آقای فانی مشخصات تنها ۳۰ تألیف ابن سینا و ۸ مجموعه رساله منتشر شده ولی را آورده است. لذا اینکه در دائرة المعارف تشیع، ج ۱، ص ۳۲۸ با استناد به این مقاله عدد مصنفات چاپ شده شیخ را ۱۰۸ دانسته‌اند نیز خطاست. ۵. مناسب بود مجموعه‌های منتشر شده از رسائل شیخ جداگانه آورده می‌شد و یکایک رسائل نیز معرفی می‌شد. اگر چه محتوای اغلب مجموعه‌ها ذکر شده است، اما بعضی نیز به احوال و ذکر نمونه اکتفا شده است، مانند شماره ۲۳ و ۲۵. ۶. رسائل مشکوک از رسائل مسلم و محتمل الانتساب تفکیک نشده است. در این فهرست، نام رسائلی که قطعاً انتساب آنها به شیخ صحیح نیست دیده می‌شود، مانند شماره ۲۹ تحت عنوان مجموعه ابن سینا الکبری فی العلوم الروحانیة. مناسب بود رسائل مشکوک به شکل جداگانه ذکر شود. ۷. آوردن کتبی مانند رساله سرگذشت از جوزجانی در ضمن آثار ابن سینا صحیح نیست. (رک. شماره ۲۸). ۸. گردآورنده محترم به ذکر ترجمه آثار به جای خود آثار، اکتفا نکرده است. در فهرست ایشان، شرح آثار بوعلی نیز آورده شده است، مانند شماره ۱۰۲. ۹. بعضی از اسامی ضبط دقیق ندارند. مثلاً شماره ۶۹ تحت عنوان مقالات فی النفس آورده شده است، ولی نام صحیح آن مبحث عن القوى النفسانیة او کتاب فی النفس علی سبب الاختصار و مقتضی طریقه المنطقیین است. همچنین شماره ۶۲ در فهرست ایشان، با عنوان معیار العقول آمده است، که عبارت فی جراتقال از آن جا افتاده است. ۱۰. عدم دقت در موارد دیگر نیز مشاهده می‌شود. به عنوان نمونه در فهرست ایشان آمده است که کتاب جامع البدایع حاوی ۱۸ رساله از ابن سیناست و حال آنکه در این مجموعه، تنها ۱۱ رساله از شیخ است و باقی رسائل از دیگران است. دیگر اینکه گفته شده است: در حاشیه شرح هدایة الحکمة (منظور الهدایة الاثیریة است)، در پایان معترفیم که الفضل لمن تقدّم. سعی ایشان مشکور باد.

۷. انجمن آثار ملی، در سالهای حدود ۱۳۳۰ تا ۱۳۳۳ هـ.ش، اقدام به انتشار تعداد قابل ملاحظه‌ای از رسائل و کتب فارسی منسوب به شیخ کرد. مجموعه عظیم شفا نیز در قاهره به همین مناسبت انتشار یافت (از ۱۹۵۲م).
۸. آثار اصلی شیخ عبارتند از الشفا، النجاة، الاشارات والتنبیها، القانون. و مهمترین اثر فارسی شیخ دانشنامه علانی است.
۹. به عنوان نمونه نگاه کنید به مجموعه رسائل، چاپ حیدرآباد، ۱۳۵۳ق، همچنین رسائل چاپ استانبول، ۱۹۵۳م.
۱۰. المباحثات، تحقیق و تعلیق، محسن بیدارفر، انتشارات بیدار، قم ۱۳۷۱ش.
۱۱. برای نمونه، مجموعه کامل آثار ارسطو به زبان یونانی

Aristotelis Opera, I. Bekker and others, eds., 5 vols. (Berlin, 1831-1870)

مجموعه کامل آثار ارسطو به زبان انگلیسی

The works of Aristotle, Translated into English, W.D. Ross, ed., 12 vols. (Oxford, 1908-1952)

مجموعه آثار کانت به زبان آلمانی:

Kants Werke. 10 vols., Ernst Cassirer, ed. Berlin, 1912-1922.

مجموعه آثار دکارت به زبان فرانسوی:

Oeuvres de Descartes. Charles Adam and Paul Tannery, eds., 12 vols, (Paris, 1897-1910;

Index general, Paris, 1913)

آنها نسبت به آثار فلاسفه خود چه کرده‌اند و ما نسبت به آثار حکمای خود چه کرده‌ایم؟

۱۲. دوره کامل آثار افلاطون، در ۴ مجلد، ۱۳۵۷ش، دوره کامل آثار قلوپطین، در دو مجلد، ۱۳۶۶ش. هر دو ترجمه محمدحسن لطفی، تهران، انتشارات خوارزمی.

آیا مجموعه آثار یا دست کم آثار اصلی حکمای بزرگ اسلامی، را به زبان فارسی ترجمه کرده‌ایم؟

۱۳. مجموعه مصنفات شیخ اشراق، در ۳ مجلد، به تصحیح و مقدمه هنری کر بین (جلد سوم به اهتمام سیدحسین نصر) تهران، انجمن فلسفه ایران، ۱۳۵۵ش.

۱۴. علاوه بر نسخ مختلف آثار منتشر شده شیخ و کتاب فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا به کلیه منابع موجود در این زمینه مراجعه کرده‌ام که نامشان در ضمن نقل قولهایی که از ایشان شده است خواهد آمد.

۱۵. با دقت در بخش اول این مقاله و مقایسه آن با فهرست آثار منتشر شده از شیخ در جلد چهارم *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ص ۸-۶ (تهران ۱۳۷۰)، درمی‌یابیم که فهرست آقای دکتر شرف الدین خراسانی (شرف) کامل نیست. در مجموع ایشان به ۴۵ کتاب یا رساله منتشر شده از تألیفات شیخ اشاره کرده‌اند که در بین آنها حداقل نام ۶ رساله مشکوک به نامهای کنوزالمغربین، جرتقیل، مسائل عن احوال الروح، القوى الانسانية و ادراکاتها، فوائدو نکت و فی معرفة النفس الناطقة و احوالها به چشم می‌خورد.

مشخصات حداقل سی رساله منتشر شده از شیخ در *دائرة المعارف بزرگ اسلامی* نیامده است با اینکه آقای دکتر شرف نوشته‌اند: «ما در اینجا تنها نوشته‌های چاپ شده و ترجمه شده به زبانهای دیگر را ذکر می‌کنیم.» به عنوان نمونه به برخی از آنها اشاره می‌کنیم: ۱. *ارجوزة فی المجربات*؛ ۲. *ارجوزة فی علم المنطق*؛ ۳. *اسباب حدوث الحروف*؛ ۴. *تعقب الموضوع الجدلی*؛ ۵. *المجمل من الأدلة المحققة لبقاء نفس الناطقة*؛ ۶. *الخطبة التوحیدیة*؛ ۷. رساله بعض الافاضل...؛ ۸. *الاتالات الرصدیة*؛ ۹. *اکتراجویة الشیخ رئیس ابی علی سینا الی ابی سعید بن ابی الخیر*؛ ۱۰. *ماهیه الحزن*؛ ۱۱. *الحکمة العروضية (بخشهای شعر و اخلاق)*؛ ۱۲. *رفع شیخ...*

بعلاوه مشخصات طبعهای متفاوت هر رساله نیز استقضای کامل نشده است که با توجه به محدودیتهای یک *دائرة المعارف قابل اغماض* است. به نام اصلی رساله و نامهای مشابه آن نیز اشاره‌ای نرفته است. با این همه،

مقاله ابن سینا در دائرة المعارف یادشده کاری استادانه و ماندنی است. سعی محققین دائرة المعارف بزرگ اسلامی مشکور باد.

۱۶. اگرچه تمامی رسائل این مجموعه، تجدید چاپ تک نگاریها یا مجموعه‌های سابق (مانند مجموعه طبع حیدرآباد دکن) است، اما همین تجدید چاپ تحقیقات دیگران در ایران، قدم‌مقدماتی انتشار مجموعه آثار شیخ الرئیس است. ناشر محترم در بسیاری از رسائل این مجموعه، به مشخصات تصحیح و چاپی که به تجدید آن اقدام نموده، اشاره نکرده است، که امید است این تقیصه در تجدید چاپ این مجموعه برطرف گردد. همان گونه که در مقدمه جلد اول رسائل آمده است، این مجموعه جلد دومی نیز خواهد داشت که با گذشت ۱۳ سال هنوز طبع نشده است.

17. Wiedemann. Acta Orientalia. 1927

۱۸. فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا، یحیی مهدوی، ص ۵.

۱۹. ر. ک. تحقیق استاد شهید مرتضی مطهری درباره این دورساله: جلد اول مقالات فلسفی، تهران، بی تا، حکمت، ۸۴-۲۱۴.

۲۰. فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا، ص ۱۴.

۲۱. مقالات فلسفی، ج ۱، شهید مرتضی مطهری، ص ۹۰.

۲۲. ما تنها به مشخصات یکی از نسخ اشاره می‌کنیم: احمد ثالث ۳۳۴۷، ص ۴۱۳-۴۰۹، ص ۵۷۴-۵۷۰.

۲۳. مقالات فلسفی، جلد ۱، شهید مرتضی مطهری، تهران، بی تا، انتشارات حکمت، ص ۸۷ تا ۹۳.

۲۴. اعتراضات ابی‌ریحان علی اجوبه ابن سینا... به تصحیح دکتر مهدی محقق، تهران ۱۳۵۳ هـ. ش. رسائل ابن سینا، قم ۱۴۰۰ هـ. ق. انتشارات بیدار، رساله ۲۴، (تجدید چاپ تصحیح دکتر محقق).

۲۵. در بین آثار شیخ الرئیس دورساله تحت عنوان الاجوبه عن المسائل العشرة به چشم می‌خورد که با حروف الف و ب از هم جدا می‌شوند و تمیز داده می‌شود. رساله چاپ شده، همان رساله «الف» است و رساله «ب» به طبع نرسیده است. ر. ک. به فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا، یحیی مهدوی، شماره ۶ و ۷.

سعید نفیسی در پورسینا (ص ۳۰) آورده است: در کتاب کنوزالفوائد تألیف حاج ملاعباسعلی کیوان قزوینی،

طهران ۱۳۰۸ ش، ص ۱۶۲-۱۷۱ سؤالات عشر ابن سینا را چاپ کرده است. آیا همین رساله مراد است؟

۲۶. فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا، یحیی مهدوی، ص ۲۳.

۲۷. Rafat Bilge در مجموعه‌ای به نام «بیوک ترک فیلوزوف و طب استادی ابن سینا شخصیتی و اثر لری حنفیه تدقیق لر» به خط لاتین، با متن عربی همراه با ترجمه ترکی.

۲۸. آقای کامران فانی در «فهرست آثار ابن سینا» نشر دانش، سال اول، شماره اول، آذر و دی ۱۳۵۹، آورده‌اند:

ارجوزه فی الطب، به اهتمام مولوی عبدالحمید، کلکته ۱۸۴۶ م. و نیز: الارجوزه فی الطب، ۱۳۷۵ هـ. ق. ص ۳۰۹ صفحه.

29. Schmoelers. Documenta philosophiae, Bonnae, 1836.

30. J. Forget.

۳۱. Herman Ethé در مجله دانشگاه گوتینگن شماره ۲۱، ص ۵۶۷-۵۵۵. در مقاله‌ای به نام «ابن سینا به عنوان شاعر غزل سرای فارسی».

۳۲. زندگی و کار و اندیشه و روزگار پورسینا، سعید نفیسی، تهران، دانش ۱۳۳۳، ص ۵۳-۴۱.

۳۳. ر. ک. تاریخ ادبیات ایران، جلد اول، دکتر ذبیح‌الله صفا، تهران ۱۳۳۲، ص ۳۰۷ و ۳۰۸.

۳۴. فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا، ص ۷۰.

ظاهراً باید مراد از این مجموعه کنوزالفوائد حاج ملاعباسعلی کیوان قزوینی چاپ طهران ۱۳۰۸ ش باشد، که این رساله در صفحه ۱۶۲ آن درج شده است (به نقل سعید نفیسی در پورسینا، ص ۳۰) در الذریعه ج ۱۸، ص ۱۷۴

آمده است: «کنوز الفوائد لمتصور علیشاه بن الحاج مولی عباسعلی بن اسماعیل الکیوان القزوينی فی سبعة کتوز خمسة منها عربية و امکان فارسیه طبع بظهران فی ۱۳۰۷ ش علی الحجر فی ۱۷۱ ص.» ضمناً در الذریعة از مجموعه کیوان (بخش الحیوة) اثری نیافتیم.

۳۵. همان، صص ۷۶ و ۷۷.

۳۶. «فهرست آثار ابن سینا»، کامران فانی، نشر دانش.

۳۷. مؤلفات ابن سینا، الاب جورج شحاته فتواتی، شماره ۲۴۷.

۳۸. فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا، شماره ۶۲ و ۱۳۷.

۳۹. مقاله «فهرست آثار ابن سینا»، کامران فانی.

40. J. Golius in Bibli, Orientals, no 402

رجوع کنید به فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا ص ۹۹.

۴۱. تاریخ علوم عقلی در تمدن اسلامی، دکتر ذبیح‌الله صفا، تهران ۱۳۳۱ ش، ص ۲۳۴.

۴۲. مقاله «فهرست آثار ابن سینا»، کامران فانی، نشر دانش.

۴۳. در تجدید چاپ شفا در ایران، گذشته از اشتباهات فراوان محققین مصری که مجالی دیگر می‌طلبید، حداقل چهار اشتباه ذیل رخ داده است: ۱. در جلد اول منطق شفا، صفحات ذیل از فن اول (مدخل) با صفحات فن ثانی (مقولات) جای‌جا به چاپ رسیده است: ۵۴، ۵۵، ۵۸، ۵۹، ۶۲، ۶۳، ۶۶، ۶۷. ۲. در جلد اول ریاضیات شفا، فن ثالث (موسیقی) قبل از فن ثانی (حساب) چاپ شده است. ۳. در جلد دوم طبیعیات شفا، فن سادس (کتاب النفس)، مقدمه تحقیق کاملاً جای‌جا به طبع رسیده است. ۴. صفحه ۱۸۹ تا ۲۰۴ از کتاب الکون و الفساد با صفحات مشابه از کتاب النفس جای‌جا چاپ شده است.

۴۴. به نقل از کتابشناسی موضوعی ایران، حسین بنی آدم، مرکز اسناد فرهنگی آسیا، ۱۳۵۸ هـ ش، ص ۱۳۶.

۴۵. به نقل از «مقاله فهرست آثار ابن سینا»، کامران فانی.

۴۶. رك: سیرة الشیخ الرئیس (رسالة سرگذشت).

۴۷. عیون الایفاء فی طبقات الاطباء، طبع مصر، جلد دوم، ص ۱۹.

۴۸. فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا، ص ۲۰۱.

۴۹. آقای سعید نفیسی در صفحه ۳۰ کتاب پورسینا مدعی شده است که رساله نیروزیه ابن سینا را صدرالمتألهین شیرازی در تفسیر خود نقل کرده است حال آنکه صدرالمتألهین متن کامل این رساله را در تفسیر خود نیابوده است. او در ابتدای تفسیر سوره بقره ج ۱، ص ۲۱۵ اعتراف کرده که در تفسیر مقطعات قرآن به روش ابن سینا در این رساله سلوک می‌کند. همچنین در اول سوره سجده خلاصه این رساله را آورده است: «و ملخص ما ذکره بعد تهیید الکلام طوینا ذکره مخافة الاسهاب هو...» ج ۶، ص ۱۵، تفسیر القرآن الکریم، صدرالمتألهین شیرازی، بیدار، قم ۱۴۱۱، الطبعة الثانية.

۵۰. به نظر دکتر یحیی مهدوی، این رساله ظاهراً می‌بایست از ابوعلی ابن مسکویه باشد، نه ابوعلی سینا. رك. فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا، ص ۳۶۰.

۵۱. رك: فصل اول، بخش دوم از همین مقاله، رساله الحکمة العروضية، شماره ۳۵.

۵۲. فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا، ص ۲۶۵، همچنین رك: رساله دوازدهم و سی و چهارم و صفحه ۱۲۳ از جلد دوم و ص ۶۱ و ۶۲ از جلد سوم رسائل اخوان الصفا.

۵۳. فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا، ص ۲۶۸.

۵۴. همان، ص ۲۷۰.

۵۵. همان، ص ۲۷۶. نیز، رك: تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق، ابوعلی مسکویه، طبع ۱۳۲۹ هـ ق، ص ۱۷۵ تا ۱۸۰.

- بیروت ۱۳۹۸ هـ. ق. افست انتشارات مهدوی، اصفهان، بی تا.
۵۶. فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا ص ۲۷۶.
۵۷. شرح الاشارات والتنبیها، تصحیح محمدرضا خاتمی، جلد ۳، ص ۳۶۹. رسائل ابن سینا، جلد ۱، ص ۳۵۴، قم ۱۴۰۰ هـ. ق. بیدار.
۵۸. شرح الاشارات والتنبیها، پیشگفته، جلد ۳، ص ۳۶۴ تا ۳۶۹.
۵۹. التریعة فی تصانیف الشیعة، جلد ۸، ص ۲۳ «داستان سلامان و اہسال».
۶۰. همان، جلد ۱۲، ص ۲۱۳، «سلامان و اہسال».
۶۱. همان، جلد ۱۷، ص ۹۴، «سلامان و اہسال».
۶۲. تاریخ علوم عقلی در تمدن اسلامی، دکتر ذبیح اللہ صفا، ص ۲۲۹. نیز رک: تاریخ ادبیات ایران، دکتر ذبیح اللہ صفا، ج ۱، ص ۲۵۸. نیز لغت نامہ دہخدا و فرهنگ فارسی دکتر معین، ذیل سلامان و اہسال. همچنین دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۴، ص ۴۵، مقاله آقای فتح اللہ مجتہانی.
۶۳. کتابشناسی موضوعی ایران، شامل کلیات، آثار عمومی و فلسفه، از مجموعه کتابشناسیها و مدارک فرهنگی مرکز اسناد فرهنگی آسیا (تهران ۱۳۵۸)، ص ۱۳۴. در ذیل آن آمده است: چاپ اول قسطنطنیہ ۱۲۹۸ هـ. ق، رقمی ۱۳۱ صفحه، طبع بمبئی ۱۳۱۸ هـ. ق فاقد قصہ سلامان و اہسال است.
۶۴. فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا، ص ۲۹۰، شماره ۲۰۴.
۶۵. سیرة شیخ الرئيس، نیویورک ۱۹۷۴ م. متن عربی و ترجمہ انگلیسی از: W.E. Gohlman.
۶۶. مجموعه مصنفات شیخ اشراق، جلد ۲، ص ۲۷۵.
۶۷. فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا، ص ۲۸۱.
۶۸. دکتر مهدوی آن را در ضمن رساله‌های مشکوک شیخ آورده است. رک: فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا، ص ۲۸۸، شماره ۲۰۰.
۶۹. دائرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران ۱۳۷۰ هـ. ش. جلد ۴، ص ۷، Wilhelm Kutsch-p. wernest.
۷۰. فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا، ص ۲۸۹. نیز رک: تلمہ صوان الحکمة، ص ۱۰۴.
۷۱. فصوص الحکم، فارابی، تحقیق محمدحسن آل یاسین، بغداد ۱۳۹۶ هـ. ق. چاپ دوم: قم ۱۴۰۵ هـ. ق. انتشارات بیدار، ص ۷۰ تا ۸۲. همچنین رک: فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا، ص ۲۹۰، شماره ۲۰۶.
۷۲. فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا، ص ۲۹۱.
۷۳. همان، ص ۲۹۴.
۷۴. همان، ص ۲۹۷.
۷۵. مقاله «زبان ابن سینا»، سیدمحمد محیط طباطبائی، در کتاب مجموعه مقالات و سخنرانیهای هزاره ابن سینا، اسفند ۱۳۵۹ هـ. ش. انتشارات کمیسیون ملی یونسکو در ایران (نشریه ۴۳).
۷۶. النجاة، چاپ دانشگاه تهران، الجزء العاشر، ص ۴۷۹ تا ۴۸۹. همچنین رک: فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا، ص ۲۹۹ و ۳۰۰.
۷۷. فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا، ص ۳۰۲.
۷۸. همان ۲۴۶.
۷۹. در مقاله «فهرست آثار ابن سینا»، نشر دانش، آذر و دی ۱۳۵۹، آقای کامران فانی دو کتاب ذیل را از آثار شیخ الرئيس به شمار آورده اند: ۱. مختارات، حقه یوحنا قمیر، بیروت، مطبعة الکاتیلوکیة، ۵۶-۱۹۵۵ م. (۲ جلد)، ۲. نفس، به تصحیح فضل الرحمن، آکسفورد ۱۹۵۹، ۲۹۸ صفحه. در این دو کتاب کدام یک از رسائل شیخ منتشر شده است؟

۸۰. برای یافتن ویژگیها و مشخصات نسخ آثار مخطوط این سینا رجوع کنید به: فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا، یحیی مهدوی.
۸۱. مجموعاً ده رساله از جوابهای شیخ رئیس به ابوسعید ابوالخیر باقی مانده است. پنج رساله آن به طبع رسیده است که قبلاً به آنها اشاره شد.
۸۲. از شیخ رئیس، دورسالة مختلف به نام الاجوبة عن المسائل العشرة باقی مانده است که با دو علامت الف و ب از هم تفکیک و شناخته می‌شوند. رساله «الف» به چاپ رسیده و قبلاً نیز به آن اشاره شد. رساله ب هنوز مخطوط است.
۸۳. از شیخ رئیس سه رساله مختلف به نام ارجوزة فی الطب باقی مانده است که با علامت الف، ب و ج از هم تمیز داده می‌شوند. به رساله «الف» که به طبع رسیده است، قبلاً اشاره شد. دورسالة دیگر هنوز مخطوط است.
۸۴. از شیخ رئیس مجموعاً شش رساله تفسیری به جا مانده است. چهار رساله آن به طبع رسیده است و قبلاً ذکر آنها گذشت. دو تفسیر دیگر از آثار شیخ محسوب می‌شود که هنوز به چاپ نرسیده است.
۸۵. در بخش اول، فصل دوم، شماره ۳۵ به سه بخش چاپ شده این رساله یعنی، خطابه و شعر و اخلاق اشاره شد، بقیه اجزاء الحکمة/العروضیه هنوز مخطوط است.
۸۶. در کتاب مؤلفات ابن سینا، تألیف الاب جورج شحاته قنواتی (قاهره ۱۹۵۰م) ص ۳۰۹ تا ۳۲۸.
- مکاتیب دیگری به بهمنیار، ابو عبید جوزجانی، ابن زبیل و ابوجعفر الکیا مذکور افتاده است. همچنین رکن ارسطو عند العرب، عبدالرحمن بدوی، قاهره ۱۹۴۷م، ص ۲۴۶-۲۰۴. به رقع منتشر شده شیخ ضمن شماره ۴۳ از فصل دوم از بخش اول اشاره شد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

مجله زبان‌شناسی

(از انتشارات مرکز نشر دانشگاهی)

سال هشتم، شماره اول

منتشر می‌شود

عنوان برخی از مقاله‌ها

- سخنی از تفاوت‌های فارسی ایران و تاجیکستان
- واژه‌های فریبکار در فارسی تاجیکی
- نقدی بر مقاله «بیرامون 'را' در زبان فارسی»
- برخی ملاحظات معنایی در دستور زبان زایا
- زبان فارسی در عصر حافظ
- زبان‌شناسی و زبان‌شناسی کاربردی